

УДК 355.48 (470+571 : 44) “1812” + 327 (44 : 470+571)

ПРОЕКТИ ФРАНЦУЗЬКОГО КОМАНДУВАННЯ СТОСОВНО ПІВДЕННО-ЗАХІДНИХ ЗЕМЕЛЬ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ПІД ЧАС ПІДГОТОВЧОГО ТА НАСТУПАЛЬНОГО ЕТАПІВ ВОЄННОЇ КАМПАНІЇ 1812 РОКУ

Вадим АДАДУРОВ

Український Католицький університет,
кафедра світової історії нового і новітнього часу
вул. Іларіона Свенціцького 17, Львів 79011, Україна

Напередодні та під час кампанії 1812 року увазі імператора Наполеона і французького уряду було запропоновано ряд проектів щодо проведення військових операцій у південно-західній частині Російської імперії та подальшої політичної реорганізації цих земель. Авторами цих проектів були переважно діячі польського патріотичного руху, котрі намагалися зацікавити французький уряд ідеєю відбудови Речі Посполитої в її “історичних кордонах”. Найбільш розробленим виявився проект генерала М. Сокольницького, який пропонував здійснити військову експедицію на Київ та організувати повстання на Правобережжі. У подальшому М. Сокольницький передбачав політичну реструктуризацію Східної Європи: створення між відновленою Польською державою і Росією низки федеративних князівств. Ці та інші пропозиції мали певний вплив на стратегічні плани й тактичні розрахунки Наполеона, проте в підсумку французький імператор відмовився від розширення театру військових дій на південно-західні регіони Росії.

Ключові слова: Наполеон, французький уряд, французько-російська кампанія 1812 року, південно-західні регіони Російської імперії, проекти реорганізації Східної Європи, відновлення Польської держави, створення держави українських козаків.

Чи не думав Наполеон на самому початку кампанії 1812 року рушити на Україну, як це зробив 100 років раніше Карл XII? Відповісти на це категорично дуже важко в сучасному стані наполеонівської історіографії (*Лько Борщак у книзі “Наполеон і Україна”*)¹

Наприкінці 1811 року французький імператор Наполеон остаточно зважився на очевидне для нього вже на протязі тривалого часу і невідворотне рішення – не відстрочувати більше війну проти Росії. Впродовж усього попереднього року

¹ *Борщак І.* Наполеон і Україна. Львів, 1937. С. 91.

російський уряд, скориставшись нездатністю французької армії завершити війну в Іспанії, здійснював ефектну демонстрацію військової сили на кордоні Варшавського герцогства і всіляко підкреслював свою готовність розправитися з цим форпостом імперії Наполеона. Ці військові маневри, вкупі з новинами про здійснення потужних фортифікаційних робіт у прикордонних губерніях Російської імперії, справляли сильний психологічний вплив на бачення ситуації й дії не лише населення регіону, але й французьких урядовців. Попри обіцянку російського царя Олександра I не нападати першим², Наполеон у кінцевому підсумку не витримав “війни нервів” і, переоцінивши власну могутність, вирішив завдати превентивний удар.

З цього моменту до французького уряду почали надходити численні проекти щодо підготовки та проведення майбутньої воєнної кампанії. У багатьох з них містилися пропозиції стосовно не тільки організації військових дій і повстанських рухів у Російській імперії, але й політичної реорганізації земель, що їх могла завоювати армія Наполеона. Авторами цих проектів були переважно (хоч і не завжди) діячі польського патріотичного руху, котрі тепер, як і в період французько-російської війни 1806–1807 років, намагалися зацікавити французький уряд ідеєю відбудови Речі Посполитої в її “історичних кордонах”. Але переймаючись долею поділеної Польщі, вони водночас прагнули посад, грошей чи престижної ролі радника французького імператора. Дехто з проєктантів спеціально присвятив свої програми південно-західним регіонам Російської імперії. Якою мірою на стратегічних планах Наполеона позначилися ці проекти, можна відповісти лише враховуючи обставини їх появи й політичні сподівання їх авторів та порівнюючи сформульовані в них пропозиції з розрахунками французького імператора.

² Під час розмови з французьким послом у Санкт-Петербурзі генералом Жаком Александром Лорістоном, яка відбулася 1 червня 1811 р., цар заявив, що, попри згромадження ним двохсоттисячної армії вздовж західного кордону своєї імперії, він “ніколи не мав наміру нападати ані на Варшавське герцогство, ані на Гданськ”. Як вагомий аргумент на підтвердження своїх слів Олександр I сформулював наступне питання: “Якщо б я хотів заатакувати, до чого я готовий вже від двох місяців, хто б мені міг в цьому перешкодити і хто може перешкодити мені зробити це зараз?” (*L'Empereur Alexandre m'a dit [...] : Je prouverais à l'empereur Napoléon que je n'ai jamais voulu ni le Duché, ni Dantzig, car je n'attaquerai pas. Si j'eusse voulu attaquer, je suis prêt depuis deux mois, qui m'en pu empêcher, qui m'en empêche encore?*) (Archives du Ministère des affaires étrangères (далі – АМАЕ), série “Correspondance politique” (далі – СР), sous-série “Russie”, vol. 153, f. 9 [lettre de S. E. M. le général de Lauriston à S. A. M. le duc de Bassano, le 1 juin 1811]). У лютому 1812 р. цар повторив Ж. А. Лорістону, що “не змінить свого плану і що імператор Наполеон буде змушений прибути, щоб заатакувати його на території його володінь” (*L'Empereur en me répétait qu'il ne changerait pas son plan et que l'empereur Napoléon serait obligé de venir l'attaquer chez lui*) (Ibid. Vol. 154, f. 100 [lettre de S. E. M. le général de Lauriston à S. A. M. le duc de Bassano, le 19 février 1812]).

**Пропозиції щодо південно-західних регіонів Російської імперії,
представлені французькому командуванню в 1811–1812 роках**

Проекти Міхала Сокольницького. Найбільш продуманою спробою зацікавити Наполеона ідеєю розширити театр воєнних дій на південно-західні прикордонні райони Російської імперії видається стали проекти, опрацьовані однією з найбільш колоритних і, водночас, суперечливих постатей польського патріотичного руху початку XIX ст. – генералом Міхалом Сокольницьким. Сміливий солдат і талановитий воєначальник, він мав досвід служби й у французькій, і в польській арміях. У складі польських легіонів брав участь у битвах під Гогенлінденом (3 грудня 1800 р.) та – під особистим командуванням Наполеона – під Пултуськом (14 грудня 1806 р.). Особливо відзначившись під час воєнної кампанії 1809 року проти Австрії, М. Сокольницький отримав звання дивізійного генерала та був відзначений офіцерським хрестом Почесного легіону, однак внаслідок суперечки з військовим міністром Варшавського герцогства Юзефом Понятовським відмовився прийняти командування дорученим йому військовим округом і виїхав з країни. Після тривалої подорожі Європою в березні 1811 р. генерал прибув до Парижа, де безуспішно намагався звернути на себе увагу французького імператора та влаштуватися на службу у французькому Генеральному штабі. У вересні того ж року М. Сокольницький був змушений повернутися до Варшавського герцогства, однак демонстративно відмовився поновитися в польській армії, відтак 10 грудня, за відповідним поданням Ю. Понятовського, був викреслений зі списку офіцерів чинної служби³.

Про обставини, які змусили дивізійного генерала залишити службу в армії Варшавського герцогства, його правнук і біограф Міхал Сокольницький написав без подробиць і згадав лише про конфлікт ветерана з урядом герцогства, безгрошів'я та його особисте переконання, що під час війни з Росією він своїми знаннями і досвідом зможе більше прислужитися, якщо перебуватиме при французькому Генеральному штабі⁴. Натомість з листування Ю. Понятовського, котрого навесні 1811 р. Наполеон викликав до Парижу для обговорення питань підготовки армії і фортець Варшавського герцогства, видно, що генерал М. Сокольницький домагався виплати затриманої за час його відпустки платні в розмірі декількох тисяч франків⁵. Цей демарш генерал здійснив після того, як було проігноровано його амбітне прохання представляти варшавського герцога на церемонії хрестин імператорського первістка. Прикметно, що скнарість і намагання надмірно підкреслювати значущість своєї особи М. Сокольницькому ще 1801 року закидав його соратник Кароль Фішер (у 1811 р. він вже був

³ *Baczkowski M. Sokolnicki Michał (1760–1816) // Polski Słownik Biograficzny (далі – PSB). Warszawa; Kraków, 2000. T. XL. S. 74–80.*

⁴ *Sokolnicki M. Generał Michał Sokolnicki 1760–1815. Kraków; Warszawa, 1912. S. 207.*

⁵ *Korespondencja księcia Józefa Poniatowskiego z Francją / Wydał A. M. Skałkowski. Poznań, 1928. T. III. S. 261. Nr 443 [list do J. W. P. Brezy, 18 czerwca 1811].*

начальником Генерального штабу армії Варшавського герцогства)⁶. Правдоподібно, що реалізації прожектів М. Сокольницького влітку 1811 р. перешкодив саме Ю. Понятовський.

Відтак у грудні 1811 р. М. Сокольницький знову прибув до Парижу і подав французькому міністрові закордонних справ Югові Бернарові Маре, герцогові Бассано, декілька меморандумів, які нині зберігаються в Архіві Міністерства закордонних справ серед матеріалів 1811 року. Йдеться, насамперед, про “Меморандум щодо політики Росії та відновлення Польського королівства”⁷ і доданий до нього “Погляд на Волинь, який містить нарис шляху, що ним зможе рухатися цією провінцією військовий корпус від Замостя або Грубешова над Бугом до Києва над Дніпром”⁸. Окрім того, у збірку з тридцяти меморандумів стосовно Росії, що їх 25 грудня 1811 р. було скеровано Наполеонові, директор Архіву Міністерства закордонних справ Франції Александр Моріс д’Отрив включив меморандум М. Сокольницького під назвою “Швидкий погляд на сили, якими Росія може послужитися під час кампанії, та шок, якого вона може зазнати”⁹. Французький імператор ознайомився з останнім документом, і результати цього мусили виправдати сподівання його автора: найправдоподібніше десь на початку січня 1812 р. М. Сокольницькому запропонували співпрацю у Генеральному депо Військового міністерства та доручили підготувати пропозиції стосовно якнайкращих способів проведення майбутньої російської кампанії.

Генерал впорався з цим завданням напрочуд швидко і вже 10 лютого поставив свій підпис під трактатом обсягом 115 рукописних аркушів *in quarto*, назвавши його “Есе про декілька засобів звільнити Європу від впливу Росії, а вкупі з нею й впливу Англії”. Твір включав два з-поміж трьох поданих раніше французькому урядові меморандумів генерала¹⁰. На останньому аркуші свого “Есе” М. Сокольницький подав важливу вказівку про те, що його працю було укладено за безпосереднім дорученням уряду Франції: “Виконано згідно наказів зверху” (*fait d’après des ordres supérieurs*). Прочитавши “Есе про декілька засобів...”, Наполеон мусив високо оцінити ступінь поінформованості й аналітичний хист

⁶ *Baczowski M. Sokolnicki Michał...* S. 78.

⁷ AMAE, série “Mémoires et documents divers” (далі – MDD), sous-série “Pologne”, vol. 28, f. 181–194 [Mémoire sur la politique de la Russie et sur le rétablissement du Royaume de Pologne, par M. le général de division Sokolnicki, 1811].

⁸ Ibid. F. 195–210 [Coup d’œil sur la Wolhynie donnant par aperçu l’itinéraire d’une marche que pourrait exécuter un corps d’armée à travers cette province pour se rendre de Zamosc ou de Rubieszow sur le Bug à Kiow sur le Dnieper, par M. le général Sokolnicki].

⁹ Ibid. Sous-série “Russie”, vol. 26, f. 70–85 [Coup d’œil rapide sur les forces que la Russie peut mettre en campagne et le choc qu’elle peut sentir].

¹⁰ Service historique de la Défense, département de l’armée de la terre (далі – SHD, DAT), série “Mémoires et reconnaissances” (далі – MR), sous-série “M 1”, carton 1490/1, f. 1–115 [Essai sur quelques moyens de délivrer l’Europe de l’influence de la Russie et par contrecoup de celle de l’Angleterre, par M. Michel Sokolnicki, général de division au service de Sa Majesté le Roi de Saxe, Duc de Varsovie, officier de la légion de l’honneur, commandeur de l’ordre militaire polonais, donné à Paris le 10 février 1812].

його автора, адже 15 червня 1812 р. призначив М. Сокольницького координатором військової розвідки при власній штаб-квартирі¹¹.

У своєму меморандумі “Погляд на Волинь...” М. Сокольницький дипломатично, але водночас досить впевнено рекомендував Наполеонові спланувати військову кампанію так, щоб частина французьких сил наступала шляхом, який провадив від Бугу до Дніпра, та спробувала захопити Волинь і Київщину: “Якщо у разі війни з Росією, Ваша Імператорська та Королівська Величність матиме намір вислати військовий корпус у напрямку до Києва, це стане сильною диверсією, успіх якої міг би вирішальним чином вплинути на перебіг кампанії”¹². Пропонуючи план військової експедиції в південно-західне російське прикордоння, М. Сокольницький керувався зібраними ним наприкінці 1809 – на початку 1810 рр. даними про дислокацію російських військ у Волинській губернії¹³ (ці відомості, втім, вже не відображали ситуацію тут станом на кінець 1811 року).

Згідно оптимістичного погляду укладача меморандуму, розрізнені й нечисленні російські гарнізони жодним чином не могли затримати просування двадцятитисячного експедиційного корпусу, який, складаючись в основному з кавалерійських частин, мусив легко подолати докладно описану в документі відстань від Устилугу до Києва довжиною в 517,5 миль на протязі 24-х або 25-ти денних переходів. На думку генерала, дещо уповільнити просування цього корпусу (зادля опанування якомога більшої території його слід було розділити на авангард, ар’єргард, праву й ліву колони) могли лише природні перешкоди, у першу чергу великі судноплавні ріки Правобережжя. Тому, для злагодженого й організованого форсування їх підрозділами експедиційного корпусу, весь план руху останнього поділено автором проекту на п’ять етапів: 1) перехід від Західного Бугу до Стиру і зайняття Луцька; 2) перехід від Стиру до Горині й опанування Рівного, Острога, Дубна; 3) перехід від Горині до Случі, захоплення Полонного, Славуті, Шепетівки, Звягеля, Корця й Баранівки та взяття під контроль тракту, що вів з Полонного до Кам’янець-Подільського; 4) переправа через Тетерев і зайняття Житомира; 5) похід на Київ через Ірпінь, Білу Церкву, Васильків¹⁴.

¹¹ *Sokolnicki M. General Michał Sokolnicki...* S. 225.

¹² “Si dans le cas d’une guerre avec la Russie, il entrerait dans les vues de Sa Majesté Impériale et Royale d’envoyer un corps d’armée du côté de Kiow, à l’effet d’y opérer une diversion puissante et dont le succès serait en quelque sorte décisive de la campagne, le premier objet qui se présente à notre examen est la grande route qui conduit depuis Rubieszow ou plutôt Uscilug sur le Bug, par Wlodimir, Luck, Dubno, Ostrog, Zwiahel, Zytomir, Radomysl à Kiow, lieu de sa destination” (SHD, DAT, MR, M 1, carton 1490/1, f. 97).

¹³ Час отримання ним інформації М. Сокольницький окреслив наступним чином: “Це було в епоху, коли більше, ніж будь коли говорилося про шлюб імператора Наполеона з російською великою князівною” (*C’était à l’époque où l’on parlait plus que jamais du mariage de l’empereur Napoléon avec une grande duchesse russe*) (АМАЕ, МДД, Pologne, vol. 28, f. 175 [Mémoire sur la politique de la Russie et sur le rétablissement du royaume de Pologne]).

¹⁴ *Ibid.* F. 105–115.

До числа основних завдань експедиційного корпусу М. Сокольницький відносив не лише захоплення величезної території від Бугу і до Дніпра, але й організацію повстанського руху. Полонне генерал визначив головним пунктом формування повстанських полків, але осіб, які б мали приступити до їх організації, назвати поіменно не наважився. Водночас автор проекту переконував Наполеона, що “тільки цей один край, ще до того, як військовий корпус вирушить далі, надасть одразу п’ять чи шість полків піхоти та кінноти і повні упряжки для п’ятдесяти чи шістдесяти гармат”, які ймовірно вдасться захопити в місцевих російських арсеналах¹⁵. Загалом же зайняті експедиційним корпусом території, за поданою “без страху перебільшити” (*sans crainte d’exagération*) оцінкою упорядника меморандуму, мали забезпечити формування п’ятдесяти або шістдесятитисячного війська¹⁶. При цьому М. Сокольницький запевняв, що втомлені маршем війська знайдуть бажаний для них відпочинок завдяки гостинності місцевого населення, а воякам не бракуватиме усього необхідного¹⁷. Постульована генералом прихильність місцевого населення до французів мала, на його погляд, посприяти й успішному досягненню експедиційним корпусом кінцевої мети походу, якою вважалося захоплення Києва: “Доступ до київської фортеці буде полегшено завдяки порозумінню, яке можна буде досягнути з мешканцями старого міста, котрі, на відміну від мешканців інших кварталів, є значно більше схильними до цього”¹⁸. Після опанування Києва М. Сокольницький пропонував використати сили експедиційного корпусу для подальших наступальних дій¹⁹.

Аналогічну пропозицію щодо підготовки експедиції (для захоплення Києва й організації повстання на Правобережжі) представлено й у двох інших меморандумах М. Сокольницького, що включені в “Есе про декілька засобів...”: “Швидкий погляд на сили, якими Росія може послужитися під час кампанії, та шок, якого вона може зазнати” і “Оцінка постійних і активних сил, якими зможе послужитися Польща в її цілості, а також її кордонів, виключно з погляду їхнього воєнного значення”. У першому з них, підготовленому дещо раніше, також запропоновано скерувати ще один 15–20-тисячний корпус під командуванням добре відомого Наполеонові генерала Кароля Князевича на Кам’янець-Подільський (його мешканці, за словами автора меморандуму, “як у самому місті, так само як і в околицях, ще надихаються найпалкішим патріотизмом”)²⁰. На думку М. Сокольницького, захоплення Києва і Кам’янця могло стати не

¹⁵ “J’ose assurer que cette contrée seule, et avant que le corps d’armée eut atteint la destination, fournirait d’emblée cinq ou six régiments tant infanterie que cavalerie et des attelages complètes pour un parc de 50 à 60 pièces d’artillerie” (Ibid. F. 112).

¹⁶ Ibid. F. 98.

¹⁷ Ibid. F. 99.

¹⁸ “Dont l’accès [vers la place] sera facilité par les intelligences que l’on pourra se ménager avec les habitants de la vieille ville qui sont beaucoup mieux disposé que ceux des autres quartiers” (Ibid. F. 114).

¹⁹ Ibid. F. 115.

²⁰ Ibid., MDD, Russie, vol. 26, f. 83.

лише запорукою поширення польського повстання (спроможного, нібито, мобілізувати на території всіх колишніх провінцій Речі Посполитої збройні сили чисельністю до 250 тисяч, а лише на Волині – до 50 тисяч осіб) в усіх південно-західних регіонах Російської імперії, але й відрізати від її центру російську армію, яка воювала у Волощині проти турків²¹. Проте похід на Кам'янець-Подільський М. Сокольницький не став згадувати в другому з названих меморандумів: вочевидь на час його написання вже було відомо про намір Наполеона йти Литвою (так тоді називали білоруські й литовські землі, територію колишнього Великого князівства Литовського) і не розпорозувати сили в кількох напрямках. Відтак польський генерал пропонував увазі французького імператора лише марш на Київ.

Запропонований польським генералом загальний план воєнних дій проти Росії, що їх органічною частиною мав стати похід на Київ, докладно представлено саме в меморандумі “Швидкий погляд на сили...”. М. Сокольницький виходив з того, що стратегічну мету війни (тобто “обмеження” Російської держави кордонами Московського царства XVI ст.) неможливо досягнути впродовж лише однієї воєнної кампанії. Тому згаданий план передбачав проведення щонайменше двох послідовних кампаній. Перша з них мала завершитися опануванням усіх земель, розташованих на захід від Дніпра, утвердженням французів вздовж цієї стратегічної лінії та відбудовою Польського королівства (у межах від Балтики до Чорного моря, від Одера до Дніпра й Західної Двіни). На думку автора меморандуму, така політична реструктуризація Східної Європи дозволила б французькому імператорові створити щонайменше 150-тисячну польську армію, яка мусила відіграти вирішальну роль під час наступної кампанії. В результаті останньої від Росії було б назавжди відокремлено широку смугу територій, розташованих від Петербурга до Приазов'я.

З метою покласти край одвічному прагненню росіян проникнути в Європу та скерувати їхню експансію на терени Азії (М. Сокольницькому навіть видалося можливим згадати про ймовірність підбурення Московії до війни з Англією за панування над Індією²²), генерал запропонував створити ряд федеративних князівств, які, за його задумом, мали відокремити майбутню Польщу від Московії і стати своєрідним військовим буфером між Європою й Азією, “цивілізацією” та “варварством”. Ці князівства мусили перебувати під зверхністю Польщі, але призначення їх керівництва належало б до прерогатив французького імператора. За підрахунками М. Сокольницького ці державні утворення могли рекрутувати до 150 тисяч вояків, частина з яких служила б безпосередньо у складі французької армії. Такими федеративними князівствами мали стати Лівонське, Полоцьке, Смоленське, Мстиславське, Чернігівське (або Новгород-Сіверське), Полтавське та спільна держава українських козаків і

²¹ Ibid. F. 83–84.

²² Ibid. F. 69.

кримських татар, яку генерал улесливо пропонував назвати на честь імператора “Наполеонідою”. За задумом автора проекту, ці буферні країни, створені “згідно певного пропорційного розміру” їхнього населення (відтак і військового потенціалу), водночас мусили враховувати усталені впродовж тривалого історичного розвитку локальні традиції, тобто стати прототипами національних держав прибалтів, білорусів, українців і кримських татар. Завдяки патронату французького імператора названі народи могли б вирватися з-під “московського ярма”, з часом цивілізуватися й долучитися до сім’ї європейських націй²³.

Попри підрядну геополітичну роль, яку М. Сокольницький відводив у своєму проекті українським державним утворенням, його пропозиція створити “Наполеоніду”, Чернігівське і Полтавське князівства мала чимале значення. В епоху, коли українці в Російській імперії переважно ідентифікували себе як малоросів (невід’ємну частину загальноросійської спільноти), ледве не поодинокий голос польського діяча нагадав про важливість державного існування України для інтересів Європи. Хоча М. Сокольницький не вийшов за рамки властивого польській політичній думці погляду на Україну як пограничну чи буферну територію між Польщею та Росією, суттєвим є те, що саме його меморандум “Швидкий погляд на сили...” містив єдиний більш-менш аргументований проект відновлення української державності і Наполеон мав нагоду ознайомитися з ним.

Дослідження Роландра. Непевний натяк щодо можливості утворення понад Дніпром держави українських козаків і кримських татар знаходимо, поза пропозицією М. Сокольницького, лише в окремому проекті, який також стосувався відновлення Польщі і який до французького уряду скеровано вже під час кампанії 1812 року. Автором цього проекту стала особа, котра не мала безпосереднього відношення до французьких владних верхів, більше того – взагалі мешкала у французькій глибинці та, на перший погляд, не могла бути добре поінформованою стосовно політичного життя Європи і планів французького уряду. Втім, останнє мало й очевидні переваги, адже автор згаданого документу міг споглядати міжнародну ситуацію свіжим, не спотвореним ідеологічним навантаженням і кон’юнктурними інтересами поглядом, відтак зумів на основі тих нечисленних інформаційних першоджерел, які були в його розпорядженні, зробити достовірні висновки щодо геополітичних інтересів Французької імперії на сході континенту. Ця обставина свідчить про непересічний аналітичний хист цієї особи, якого бракувало багатьом з-поміж офіційних французьких публіцистів доби Імперії. Про себе автор проекту волів повідомляти скромно: “Роландр, колишній чиновник мерії в Нансі”.

²³ AMAE, MDD, Pologne, vol. 28, f. 215–216 [Examen des forces constantes et actives que peut fournir la Pologne dans son ensemble, ainsi que ses frontières considérées uniquement sous le rapport militaire, par M. le général de division Michel Sokolnicki]; SHD, DAT, MR, M 1, carton 1490/1, f. 68. Опубліковано в: *Ададуров В.* Документ і його прочитання дослідником: історія “Наполеоніди” // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 2005. Вип. 39–40. С. 599–609.

Своєму улюбленому заняттю, яким стали політичні студії, Роландр зміг повною мірою присвятити себе після виходу у відставку. На початку 1812 р. він власним коштом опублікував невеличке дослідження “Європейська угода, або проект всезагального примирення й одвічного миру”, приховавши своє авторство під псевдонімом “Один Француз”. Вважаючи метою завоювань Наполеона об’єднання всього континенту в одноманітний за звичаями, устроєм, законами цивілізаційний простір, який міг навіки забезпечити мир і добробут в “європейському домі”, Роландр схилився до властивого усім наполеонівським публіцистам висновку про імперські амбіції Росії як найбільшу загрозу для “нової” Європи. Відтак екс-чиновник вважав, що “відокремлення шмату від гігантської території цієї великої держави видається необхідним для спокою Європи; і прийде час, коли цього можна буде сподіватися”. Передусім Роландр пропонував “звукити” Росію до рубежів давньої Московії, зокрема відмежувавши країни, захоплені нею на півдні, і створивши з них “численні королівства”: їх мали очолювати правителі з царського дому Романових, подібно до того, як італійська, іспанська, неаполітанська, голландська та вестфальська корони перебували в руках представників французької династії Бонапартів²⁴.

Упродовж першої половини 1812 р. Роландр підготував, ґрунтуючись на своїй попередній праці, великий меморандум під назвою “Європейська угода, або Мир назавжди”, в якому обстоював геометричну концепцію побудови Європейської конфедерації і, відповідно, доцільність поділу усього континенту на п’ять приблизно рівних за територією й населенням регіонів – Центральний, Південний, Західний, Північний та Східний. На переконання автора, ці регіони відзначалися певною спільністю географічних ознак і відносною культурною гомогенністю їхнього населення. У кожному з них мусило існувати по сім державних утворень: Роландр твердив, що “це число не є вигаданим нами, його обумовлено значущими та реальними спонуками”. Передбачалося, що держави врівноважуватимуть одна одну: для того, щоб підтримувати рівновагу у взаємовідносинах і не допускати вивищення однієї з них, слід було надати їм визначені самою природою кордони (течії великих рік, узбережжя морів, пасма гір тощо) приблизно однакової протяжності.

Незабаром після початку кампанії 1812 року Роландр відіслав плід своїх роздумів у ставку французького імператора, адресувавши їх – відповідно до етикету – на ім’я Ю. Б. Маре. Мабуть особливо цінною частиною свого дослідження автор вважав пропозиції щодо устрою майбутньої Польщі: за декілька місяців, не отримавши жодної відповіді на свій меморандум, екс-чиновник надіслав ту частину своїх роздумів, яка стосувалася реорганізації Східної Європи, голові уряду Варшавського герцогства князеві Станіславу

²⁴ *Un Français [Rolandre]. Concordat européen ou projet de pacification générale et de paix perpétuelle. Metz, 1812. P. 16.*

Замойському²⁵. Невідомо “яку оцінку Його Світлість герцог Бассано дав цій праці й чи знайшов її гідною представити Його Величності Імператорові”. Проте згаданого документу немає в архіві державного секретаря Французької імперії, який повністю зберігся в Національному архіві Франції (фонд “AF IV”), відтак можна припустити, що Ю. Б. Марє з Вільна, де знаходилася його резиденція під час війни 1812 року, переслав меморандум до штаб-квартири Наполеона. Папери французького імператора або згоріли, або потрапили до рук ворога під час відступу його армії з Росії, і між ними міг знаходитися й меморандум Роландра. Уцілів лише той його фрагмент, що відклався в збірці особистих паперів С. Замойського (знаходиться у фонді князів Сапегів у відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки імені Василя Стефаника НАН України).

У своєму меморандумі экс-чиновник порівнював простір Польщі в минулому з тими межами, які вона могла отримати в політичній системі Наполеона. “Польща була найрозлогішою державою Європи, вона простягалася від Одери до Борисфену та від Двіни до Дністра, її територія була удвічі більшою, ніж територія Франції”, – вказував Роландр, відзначаючи, що “таку територію можна зберегти щонайбільше за державою, яка має статус імперії”. На відміну від польських аналітиків, він уважав, що в степах Причорномор’я кордоном Польщі повинен бути не Дніпро, а Південний Буг, відтак довгу і вузьку смугу землі між цими ріками (Катеринославську губернію та Нову Сербію) пропонував об’єднати (як і М. Сокольніцький) з Кримом в єдину державу. Населенням цього Чорноморського князівства стали би бузькі козаки та кримські татари, хоч у деталі Роландр волів не заглиблюватися, додавши лише, що ця нова держава могла перебувати під протекторатом Польщі²⁶.

Ініціативи Тадеуша Морського. 22 червня 1812 р. (тобто в день, коли було оголошено звернення Наполеона до його армії про початок війни з Росією) на ім’я Ю. Б. Марє надійшов меморандум під назвою “Ідеї щодо організації законного повстання у Волині, Поділлі й Україні” (*Idées sur l’organisation d’une insurrection légale en Wolhynie, Podolie et Ukraine*). У цьому документі було представлено найбільш докладний проект (з-поміж тих, що укладено під час війни 1812 року) щодо організації повстання в південно-західній частині Російської імперії. Його автором був граф Тадеуш Морський (гербу Топур), представник стародавнього шляхетського роду, який до поділів Речі Посполитої володів маєтностями на Поділлі й у Галичині. Замолоду граф Тадеуш став

²⁵ “Je crois devoir observer à Votre Excellence que depuis le commencement de la guerre actuelle j’ai adressé un exemplaire du “Concordat européen” à Sa Excellence le duc de Bassano, ministre des relations extérieures. J’ignore quel jugement il en a porté et s’il l’a jugé digne d’être présenté à Sa Majesté l’Empereur” (Львівська національна наукова бібліотека імені Василя Стефаника НАН України (далі – ЛННБ), відділ рукописів, ф. 103 (Сапєги), спр. 140 II, ч. 1, арк. 19 [lettre de M. de Rolandre à S. E. M. le prince Stanislas Zamoyski, le 18 octobre 1812]).

²⁶ Там само. Арк. 22 [“Concordat européen”, joint à la lettre de M. Rolandre à S. E. M. le prince Stanislas Zamoyski, le 18 octobre 1812].

відомим завдяки своїм перекладам театральних п'єс з французької мови, але в період Чотирьохрічного сейму 1788–1792 років зайнявся політикою, за дорученням польського короля Станіслава Августа Понятовського очолював дипломатичні місії в Пруссії й Іспанії. 1792 року Т. Морський разом зі своїм старшим братом, кам'янецьким каштеляном Онуфрієм Морським чинив опір російським військам на Правобережжі, і після другого поділу Речі Посполитої царський уряд конфіскував усі його подільські маєтки. Після втрати більшої частини прибутків графові довелося провадити досить скромне – як на шляхтича його рангу – життя у Варшаві. Матеріальні труднощі змусили його в 1808 р. продати свій останній маєток у Галичині, а виручена сума (10 тисяч дукатів) склала невеликий капітал, що став чи не єдиним джерелом прибутків графа. Гроші він передав під відсотки одному з найзаможніших польських магнатів, князеві Адамові Казімежові Чарторийському, і відтоді Т. Морського почали вважати його протеже. Зрештою й сам граф не надто дбав про свою репутацію у вищому світі, бо одружився з особою сумнівних походження й поведінки, французькою Люсі Валлабріг, для якої цей шлюб став уже третім поспіль²⁷.

Згадані обставини унеможливлювали участь Т. Морського в політичному житті польських земель, що увійшли до складу Варшавського герцогства. Можновладці, які обійняли урядові посади у Варшаві, вважали графа незначною й ексцентричною особою і не допускали його до свого середовища. Тим не менше, він не втрачав надії повернутися в політику та покращити своє матеріальне становище, відтак наполегливо шукав покровителів серед французьких військових і дипломатів. У 1807 р. Т. Морський спробував привернути увагу до своєї особи командувача французькими військами у Варшавському герцогстві, маршала Луї Ніколя Даву, подавши йому меморандум щодо організації польського повстання в Галичині. Зусилля графа виявилися марними, оскільки війна з Австрією не входила тоді в плани французького керівництва. Тому Т. Морський мусив терпляче очікувати можливості ще раз запропонувати свої послуги французькому урядові, і таку нагоду надало чергове погіршення стосунків між Францією та Росією. У 1811 р. граф нав'язав контакти з французьким резидентом у Варшавському герцогстві Луї П'єром Едуаром Бін'їоном, котрий, за наказом Наполеона, вишукував впливових і заможних польських шляхтичів для виконання таємних місій на території Російської імперії (підґрунтям для їх залучення мала стати приналежність до франкмасонства)²⁸.

У своєму рапорті від 9 червня 1812 р. Л. П. Е. Бін'їон повідомив Ю. Б. Маре прізвища чотирьох польських аристократів (ними виявилися литовські магнати), які мусили прибути в ставку Наполеона і отримати від нього призначення та супровідні інструкції, а 11 червня до них додано імена ще трьох осіб. Їх, на

²⁷ *Zahorski A. Morski Tadeusz (1754–1825) // PSB. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1976. T. XXI. S. 791–793.*

²⁸ *Ibid. S. 792.*

переконання резидента, французький уряд міг використати в якості емісарів на Волині й Поділлі. Двоє з них – князь Євстахій Сангушко і граф Францішек Моравський – були власниками чималих маєтків на Волині, а третім виявився Т. Морський²⁹. Хоч на той час він не мав жодної земельної власності, але Л. П. Е. Бінйон у своїй депеші повідомляв, що “його можна використати для найрізноманітніших завдань”. 18 червня Т. Морський прибув до ставки французького імператора у Східній Пруссії, де за чотири дні підготував свої “Ідеї щодо організації законного повстання у Волині, Поділлі й Україні”.

На зміст меморандуму Т. Морського безперечно вплинуло його особисте враження від зустрічі з Наполеоном. Польським діячам, відібраним варшавським резидентом, імператор хоч і доручив організувати повстанський рух на Литві, Волині, Київщині й Поділлі, але й висловив своє негативне ставлення щодо будь-яких стихійних, “диких” повстанських рухів, які не очолюватиме суспільна верхівка. Тому, пропонуючи організувати на Волині, Поділлі й Наддніпрянщині “конституційне і законне повстання, яке буде гідним протекції Його Імператорської Величності” (*une insurrection constitutionnelle et légale qui soit digne de la protection de S. M. l'Empereur*), Т. Морський наголошував, що такий виступ не суперечитиме політичним принципам Наполеона і буде організований на взірець шляхетських конфедерацій XVIII ст. (Барської й Тарговицької). Загальне керівництво рухом мав здійснювати сейм Конфедерації у Варшаві, а безпосереднє – представник (комісар) Конфедерації в порозумінні з місцевими землевласниками. Граф підкреслював, що організатори повстання “мусять використовувати лише шляхетні засоби, які гідні Великого Покровителя, котрий ним керує й їх провадить” (*à n'employer que les moyens nobles et dignes de l'Auguste Protecteur que dirige et les assure*). Т. Морський зумисне не робив акцент на патріотичні цілі повстання, яке мало допровадити до відбудови Польщі, вочевидь вважаючи такий результат віддаленою перспективою³⁰. Натомість він не шкодував аргументів, пишучи про користі, які могла отримати від цього повстання Франція під час війни з Росією. Намовляючи Наполеона стати протектором повстання на Волині, Поділлі й “Польській Україні”, граф відзначав: “Воно матиме за мету створення масової військової сили, пропорційної щодо ресурсів провінцій, підготовку товарів і засобів, необхідних для прохарчування армій Його Величності”³¹.

²⁹ *Handelsman M. Rezydenci napoleońscy w Warszawie 1807–1813. Kraków, 1915. S. 228.*

³⁰ Всупереч змістові й духові згаданого меморандуму, польський історик Юліуш Вільбом пояснював його появу бажанням графа “поєднати точку зору Наполеона стосовно організації недорогим коштом “легальної революції”, яка б полегшила дії його “Великої армії”, з відчутю Морським потребою поставити на надійне підґрунтя справу відбудови Польщі” (*Willaume J. Misja polityczna Morskiego w r. 1812 // Kwartalnik Historyczny. Lwów, 1933. R. XLVII. Zesz. 1. S. 42*).

³¹ “Elle aura pour objet: de créer une masse de force militaire, proportionnée aux moyens des provinces; de préparer les denrées et vivres nécessaires à l'alimentation des armées de Sa Majesté” (Archives Nationales (далі – AN), série “AF IV”, carton 1650/1, f. 522).

Патронат французького імператора Т. Морський вважав необхідною передумовою участі в повстанні шляхтичів, котрі без надійних гарантій з боку Наполеона боялися наразити на небезпеку своє життя й добробут. Щоб прихилити до Франції шляхту Правобережжя, граф також рекомендував імператорові надати її авторитетним провідникам маєтки, які буде конфісковано у прихильників Росії. “Це повстання коштуватиме Його Величності заледве декілька земельних надань”, – підкреслював він, додаючи при цьому, що “всі кошти організації повстання візьме на себе сам край”³².

Не будучи професійним військовим, а відтак не заглиблюючись у стратегічні питання, Т. Морський – подібно до М. Сокольницького – вважав, що безпосереднім поштовхом до повстання на Волині, Поділлі та Наддніпрянщині стане наступ армії французького імператора, однак наголошував, що це мусять бути винятково французькі й польські підрозділи, але в жодному разі не залучені Наполеоном до війни з Росією австрійські або пруські війська, бо “антипатія поляків щодо німців зробить цю дію противною суспільному настроєві”³³. Граф вважав, що поширення повстанського руху залежатиме, передусім, від успіхів військових операцій (тому наголошував на “доконечній необхідності узгоджувати дії повстанських загонів з операціями регулярних військ”) та від підтримки з боку віденського уряду і, зокрема, австрійського губернаторства в Галичині (цього мала домогтися французька дипломатія)³⁴.

Галичину Т. Морський розглядав як плацдарм для підготовки повстання. До Львова часто приїздили або постійно проживали заможні мешканці прикордонних губерній Росії, чимало з-поміж яких симпатизували Франції, відтак серед них граф сподівався знайти осіб, готових стати таємними емісарами і взяти на себе підготовку виступу³⁵. Успіх повстання Т. Морський пов’язував також з особистим авторитетом осіб, які б його очолили: ними мусили стати уродженці Волині, Поділля й Наддніпрянщини, котрі, володіючи тут значними маєтками, водночас перебували на службі в Наполеона і відзначались своїми патріотичними переконаннями. Граф навіть запропонував перелік ймовірних керівників повстанських загонів, включивши до нього дивізійного генерала К. Князевича, бригадних генералів Станіслава Потоцького і Вінцентія Ізидора Красінського та інших³⁶. Тимчасове керівництво повстанням мала взяти на себе Рада у складі комісара Генеральної конфедерації, військового командувача і маршалків місцевих конфедерацій, а функції тимчасової адміністрації –

³² “Cette insurrection ne doit coûter à Sa Majesté que quelques avances foncières. [...] C’est le pays qui doit lui-même à supporter tous les frais” (Ibid.)

³³ “Il serait à désirer qu’on puisse y employer exclusivement des troupes françaises et polonaises; l’antipathie des Polonais contre des Allemands contrerait l’action de l’esprit public” (Ibid. F. 523).

³⁴ “Il est essentiel de se ménager un appui formel et un concours implicite de la cour de Vienne par son gouvernement de Gallicie. Il est extrêmement nécessaire de combiner nos masses avec les opérations des armées” (Ibid.).

³⁵ Ibid. F. 525.

³⁶ Ibid. F. 529.

командири військових підрозділів³⁷. Рада отримала б надзвичайні цивільні повноваженнями (управління шляхами, митницями, складами), а також право конфіскувати маєтки і застосовувати репресивні заходи до тих осіб, які б відмовились виконувати “патріотичний обов’язок”³⁸.

Після переправи “Великої армії” через Німан Т. Морський разом зі штаб-квартирою французького імператора вирушив до Литви. У Вільні граф був змушений декілька тижнів очікувати свого призначення та інструкцій. Правдоподібно, призначення Т. Морського відбулося за протекції з боку Л. П. Е. Бінйона, котрий 1 липня прибув з Варшави до Вільна й приступив до виконання обов’язків імператорського комісара в Литві. Вже після від’їзду Наполеона в діючу армію (15 липня), граф 20 липня побував на аудієнції в Ю. Б. Маре і отримав посаду “спеціального комісара” Генеральної конфедерації Польського королівства (за згодою імператора її створено у Варшаві з метою координації польського патріотичного руху на теренах Російської імперії). Формально на посаді спеціального комісара в провінціях “Волинь”, “Поділля” й “Україна” Т. Морського затверджено постановою ради Генеральної конфедерації від 18 серпня 1812 р.

Як комісар, граф мусив як найтісніше співпрацювати з урядом Варшавського герцогства й мехеленським архієпископом Домініком Жоржем Фредеріком Дюфуром Прадтом, нещодавно призначеним французьким послом у Варшаві (останнього про це повідомляв у своєму листі від 21 липня Ю. Б. Маре). Одразу після прибуття до Варшави Т. Морський 31 липня звернувся до посла, написавши йому, що “має честь представити Вашій Світлості записку щодо завдань і цілей місії, яку мені було доручено відповідно до особливих інструкцій, що їх Його Світлість пан герцог Бассано (Ю. Б. Маре. – *В. А.*) вручив мені згідно з наказом Імператора”³⁹. 1 серпня Д. Ж. Ф. Прадт погодився долучити до свого листа французькому послові у Відні графові Луї Гійомові Отто прохання графа до австрійського уряду дозволити йому вільно пересуватися Галичиною. У постскрипті до свого листа архієпископ зазначив, що “пан герцог Бассано виявляє велику довіру щодо його (Т. Морського. – *В. А.*) місії, й насправді вона може становити великий інтерес (для французького уряду. – *В. А.*)”⁴⁰. Про майбутній приїзд графа в Галичину французький посол у Варшаві також повідомив галицького віце-губернатора Петера Гесса, попросивши його у своєму листі сприяти цій місії⁴¹.

³⁷ Ibid. F. 530.

³⁸ Ibid. F. 531.

³⁹ Ibid. F. 544 [copie de la note à S. E. M. l’ambassadeur de France à Varsovie, le 31 juillet 1812].

⁴⁰ Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 146 (Галицьке генерал-губернаторство), оп. 6, спр. 206, арк. 888 [lettre de S. E. Mr. l’archevêque de Malines à S. E. M. le comte Otto, le 1er août 1812].

⁴¹ Österreichische Staatsarchiv (далі – ÖS), Haus- Hof- und Staatsarchiv (далі – HHStA), Staatskanzlei (далі – SK), Provinzen, Galizien, karton 1, f. 277 [dépêche de S. E. M. le comte de Provost à S. E. M. le comte de Kamynvart, le 14 août 1812].

У своїх звітах, адресованих Ю. Б. Маре, Т. Морський усіляко намагався підкреслити важливість дорученої йому місії: у доданих до депеш меморандумах граф вмістив детально опрацьований проект тимчасової організації південно-західних регіонів Російської імперії. Усю повноту цивільної влади на цих територіях, після їх звільнення з-під влади Росії, слід було зосередити в руках заможних землевласників, котрі б у дочасному керівному органі – Тимчасовій центральній раді (*Conseil central provisoire*) – становили більшість (шість осіб з одинадцяти). Решту місць у раді Т. Морський радив зарезервувати за військовим командувачем (на його пост граф знову рекомендував К. Князевича), трьома військовими комендантами (по одному в кожній провінції) і комісаром імператора⁴². В якості майбутніх посадовців Т. Морський пропонував князя Фридерика Юзефа Мошинського, графа Юзефа Левицького, князя Адама Жевуського, графа Юзефа Тарновського та інших впливових на Волині й Поділлі землеволодільців. Місцем перебування Тимчасової центральної ради трьох провінцій граф рекомендував обрати місто Житомир, адміністративний центр Волинської губернії⁴³.

Водночас Т. Морський уклав невеликий перелік землевласників, які, як вважалося, були віддані Росії і вороже налаштовані щодо Франції: до нього потрапили князі Станіслав Жевуський і Казімеж Любомирський, сенатор Леон Ворцель та інші. Граф пропонував конфіскувати маєтки прихильників Росії і розподілити їх між шляхтичами-патріотами. Окремо він представив список російських можновладців (князі Михайло Іларіонович Кутузов, Ілля Андрійович Безбородько, Іван Володимирович Лопухін і Олександр Миколайович Голіцин, графи Василь Олександрович Пашков, Дмитро Іванович Бутурлін і Семен Андрійович Салтиков, генерал Євген Іванович Марков), котрим царський уряд пожалував землі, конфісковані 1794 року в польських повстанців⁴⁴. Ці маєтності Т. Морський також розглядав як потенційну винагороду для прихильників Наполеона: правдоподібно, що таким чином граф прагнув повернути і свої колишні маєтки, конфісковані російським урядом. Крім того, комісар пропонував створити фонд патріотичних пожертв (розміром в один мільйон польських злотих), який би поповнювався за рахунок обов'язкових виплат власниками торговельних і промислових концесій, а також від продажу цінних паперів російського уряду⁴⁵.

⁴² Ibid. F. 688 [Clôture des renseignements sur l'organisation des provinces du midi].

⁴³ Ibid. F. 561–562 [Tableau de l'état statistique des gouvernements de Wolhynie, Podolie et Ukraine]. Див. список кандидатів і біографічні нотатки про них: Ibid. F. 600–604 [Organisation de la commission du gouvernement provisoire dans les provinces de Wolhynie, Podolie et Ukraine; Notes biographiques suivant les numéros].

⁴⁴ Ibid. F. 608–609 [Particuliers Polonais riches d'un dévouement connu de tout temps et constamment soutien à la cour de Russie; Particuliers Russes qui ont obtenus des terres dans ces trois provinces].

⁴⁵ Ibid. F. 559 [Tableau de l'état statistique des gouvernements de Wolhynie, Podolie et Ukraine, avec un projet d'organisation provisoire pour ces provinces, par M. le comte de Morski].

Звістка про вступ наполеонівських військ у західні повіти Волинської губернії надала нового імпульсу старанням Т. Морського, і 14 вересня він писав Ю. Б. Маре, що

впродовж двох останніх днів отримує численні звернення та петиції з боку громадян і генералів, які перебувають на окраїні Волині, що її зайнято нашими військами; усі домагаються моєї присутності в тутешньому краї; громадяни, які просять захистити їх від утисків з боку значної армії, що мусить утримуватись ресурсами цього невеликого краю; генерали, які хочуть, щоб я забезпечив кращий порядок і полеглим отримання всього необхідного для війська⁴⁶.

Далі граф наголошував, що призначення французької адміністрації для управління окупованим краєм видається неефективним: місцеві мешканці “відчувають спрагу” за власною державністю, тому урядовим комісаром слід призначити поляка, який, втім, діятиме від імені французького імператора. Повноваження цього комісара повинні бути такими, які він вже пропонував у своєму меморандумі від 22 червня. Зрозуміло, що Т. Морський недвозначно пропонував власну кандидатуру на посаду імператорського намісника на Волині. Його сподівання не були безпідставними, адже граф і надалі користувався прихильністю Л. П. Е. Біньйона, який вбачав у ньому (на відміну від інших французьких урядовців, у тому числі й Д. Ж. Ф. Прадта) “свою людину”. У своєму листі до С. Замойського, написаному 10 жовтня 1812 р. у Вільні, імператорський комісар у Литві вмістив прикметний постскриптум: “Пана Морського зовсім не забуто. Все влаштується”⁴⁷. Зміст меморандумів Т. Морського мусив переконати французьких високопосадовців у добрій поінформованості графа, його компетентності та зв’язках з місцевою знаттю, що зрештою й сталося. Ю. Б. Маре надзвичайно високо оцінив перші рапорти Т. Морського про ситуацію в західній частині Волині⁴⁸, і, за поданням міністра, графа було призначено “імператорським комісаром-організатором у провінціях Поділля, Волинь й Україна”.

Пропозиції польських офіцерів і чиновників французької адміністрації. Розширити театр військових дій на південному фланзі “Великої армії” французькому командуванню під час просування наполеонівських військ вглиб Російської імперії пропонували неодноразово. З такими порадами виступали,

⁴⁶ “J’ai reçu consécutivement pendant ces deux derniers jours plusieurs messages et pétitions de la part des citoyens et des généraux qui sont sur la lisière de la Wolhynie occupée par nos armées; tous demandent ma présence dans ce pays là; les citoyens pour les défendre contre l’oppression d’une grande armée située dans un petit coin du pays; les généraux afin que leurs produire à un plus d’ordre et de faciliter tout ce dont ils ont besoin” (Ibid. F. 674 [rapport du comte de Morski sous le numéro 16]).

⁴⁷ “P. S. Mr. Morski n’est point oublié. Tout s’arrangera” (ЛННБ, відділ рукописів, ф. 103, спр. 140 II, ч. 1, арк. 11 [lettre de M. le baron de Bignon à S. E. M. le comte Stanislas Zamoyski, le 10 octobre 1812]).

⁴⁸ AMAE, CP, Pologne, vol. 331, f. 332–333 [lettre de S. A. M. le duc de Bassano à S. E. Mr. l’archevêque de Malines, le 11 août 1812]. Опубликовано в: Campagne de Russie (1812) / Publication par G. Fabry. Paris, 1903. T. IV. P. 146.

переважно, високопоставлені офіцери армії Наполеона, поляки або тісно пов'язані з останніми французькі посадовці окупаційної адміністрації в Литві.

У липні 1812 р. командувач польської дивізії, яка мала охороняти південно-східний кордон Варшавського герцогства, дивізійний генерал Гамількар Косінський, фактично наслідуючи викладений півроку тому задум генерала М. Сокольницького, запропонував здійснити силами підпорядкованих йому військ і резервів саксонського й австрійського корпусів у складі “Великої армії” військову експедицію. Її метою стало б захоплення “прекрасних південних провінцій”, а одним з головним завдань – організація повстанської армії на Волині й Поділлі⁴⁹.

Одразу після захоплення Смоленська, 21 серпня 1812 р. до імператора звернулися керівники польського корпусу князь Ю. Понятовський і К. Фішер. Вони стверджували: в складі “Великої армії” їхній корпус досі відігравав відносно неістотну роль і міг би принести значно більше користі, якщо б його було скеровано на південь, вздовж течії Дніпра, для захоплення Києва. За словами Ю. Понятовського, “тамтешній край відзначається надміром харчів, а його населення, з яким він вступив у порозуміння, лишень очікує його прибуття, щоб сформувати нові, особливо кінні, полки”. Князь настільки прагнув згоди Наполеона на реалізацію запропонованого ним проекту, що не завагався навіть стати на коліна перед імператором⁵⁰.

Рівно через місяць після цих подій, отримавши звістки про перемогу Наполеона під Бородіном та прибуття з Німеччини Дев'ятого (резервного) корпусу під командуванням маршала Клода Віктора⁵¹, мінський генерал-губернатор Миколай Броніковський скерував до Ю. Б. Марє проект. У ньому запропоновано “надати під оруду маршала герцога Реджіо (Шарля Ніколя Удіно, командувача Другого корпусу “Великої армії”⁵². – В. А.) двадцять тисяч з тих вояків (тобто з корпусу маршала К. Віктора. – В. А.), які прибувають з Ковна, щоб, приєднавши до корпусу Домбровського (польського генерала Генріка Домбровського. – В. А.), спрямувати їх через Бобруйськ і Мозир на Київ”. Ці два корпуси могли об'єднатися з австрійським корпусом під командуванням Карла Шварценберга, що, на переконання генерал-губернатора, начебто вже перебував під Звягелем, і зайняти все Правобережжя й Київ, який міг стати “чудовим місцем зимових квартир” для французької армії⁵³.

⁴⁹ *Willaume J. Amilkar Kosiński 1769–1823*. Poznań, 1930. S. 62, 75.

⁵⁰ [Brandt H.] *Souvenirs d'un officier polonais. Scènes de la vie militaire en Espagne et en Russie (1808–1812)*. Paris, 1877. P. 263, 267; *Дживилегов А. К. Наполеон перед отступлением // Отечественная война и русское общество. 1812–1912 / Под ред. А. К. Дживилегова, С. П. Мельгунова, В. И. Пичеты*. Москва, 1911. Т. 1. С. 185.

⁵¹ *Le Coustumier J. Le maréchal Victor*. Paris, 2003.

⁵² *Steigler G. Le maréchal Oudinot, duc de Reggio. Le Bayard de la Grande Armée*. Paris, 2004.

⁵³ “S'il m'était permis de donner un conseil, je proposerais de donner au maréchal duc de Reggio 20,000 mille hommes de ceux qui arrivent de Kowno, de les joindre au corps de Dombrowski et de marcher en prenant Bobruisk par Mozyr sur Kiow. Ceux deux corps réunis arriveraient plutôt ou presque en

Вже під час перебування Наполеона в Москві могильовський генерал-губернатор маркіз П'єр Алменда д'Алорна заповзвся (схоже, не без намовляння когось з польських діячів) переконати начальника імператорського Генерального штабу маршала Луї Александра Берт'є у необхідності захопити силами кількох французьких батальйонів і польських полків "комунікації між російською та польською Українами, які залишатимуться (до цього часу) цілком вільними для росіян" (*la communication entre l'Ukraine russe et polonaise sera tout à fait libre (jusqu'à ce temps) pour les Russes*). Зважаючи на нечисленність військ, які перебували в його розпорядженні, важливу роль у здійсненні свого проекту маркіз відвів мешканцям Київської губернії, яких вважав схильними повстати проти російських властей за умови появи там наполеонівських військ⁵⁴.

Для авторів усіх згаданих пропозицій було властивим оптимістичне бачення того, що південно-західні райони Російської імперії можливо опанувати в стислі терміни. Воно ґрунтувалося на безпідставному переконанні, що в південно-західних губерніях немає значних російських сил і місцеве населення готове підтримати наступ наполеонівських військ загальним повстанням. Цей спільний прорахунок у запропонованих проектах Наполеон мусив зауважити, адже всі їх автори були згідні, що виникнення й поширення повстання в тому чи іншому регіоні можливе лише після вторгнення до нього експедиційного корпусу.

Південно-західні окраїни Російської імперії у стратегічних планах Наполеона напередодні війни

У своїй інструкції для призначеного 28 травня 1812 р. послом у Варшавському герцогстві Д. Ж. Ф. Прадта французький імператор визначив одним з головних його завдань координацію польського патріотичного руху у володіннях Росії і фактично надав йому *carte blanche* на організацію повстанських акцій у тилу ворога⁵⁵. Посол, котрий у той час перебував поряд з Наполеоном, у своїх спогадах подав докладну характеристику проектів свого володаря. Навіть після того, як імператор зважився розпочати наступальну війну на території Російської імперії, він роздумував над двома варіантами дій. Перший з його планів передбачав проведення війни у два етапи впродовж двох років. Під час першої кампанії (1812 р.) слід було "захопити всі польські провінції від Балтики до Чорного моря, зупинитися понад Двіною та Борисфеном", щоб, зміцнивши цей "природний бар'єр" лінією укріплень,

même temps que celui du prince Schwarzenberg qui dit-on est à Zwiahel. Le maréchal de Reggio délivrait ce pays et assurait dans Kiow un lieu magnifique pour y passer des quartiers d'hiver" (AN, AF IV, carton 1649/6, f. 631–632 [lettre du gouverneur de Minsk S. E. M. le général Bronikowski à S. A. M. le duc de Bassano, le 21 septembre 1812]).

⁵⁴ SHD, DAT, sous-série "C 2", carton 132, cahier du 17 octobre 1812 [lettre de S. E. M. le marquis d'Alorna à S. A. M. le prince de Wagram et de Neuchâtel].

⁵⁵ *Las-Casès, comte de. Mémoires de Sainte-Hélène, ou Journal où se trouve consigné, jour par jour, ce qu'a dit et fait Napoléon durant dix-huit mois*. Paris, 1823. T. VII. P. 19–24.

розмістити за ним війська на зимові квартири та організувати польську армію. Під час другої кампанії (1813 р.) планувалося здійснити похід на Москву і Санкт-Петербург, який імператор розраховував “оплатити”, за висловом Д. Ж. Ф. Прадта, “польською кров’ю”. Натомість другий план був розрахований лише на однорічну кампанію: передбачалося здійснити похід на Москву, нав’язати російській армії вирішальну битву і, таким чином, примусити царя підписати мир на вигідних для Наполеона умовах (ключовою з них було “відокремлення від Росії всіх її польських провінцій”)⁵⁶.

У період підготовки до військової кампанії 1812 року французький імператор намагався стримати властивий йому азарт і зважено висловлювався за перший з цих планів. Зустрівшись у травні 1812 р. з міністром закордонних справ союзної Австрії графом Клеменсом Венцелем Меттерніхом, Наполеон визнав:

моє підприємство належить до числа тих, успіх якого визначається терпінням. Перемога належатиме більш терплячому. Я відкрию кампанію, перейшовши через Німан. Я закінчу її в Смоленську та Мінську. Там я зупинюся. Я укріплю ці два міста і, перебуваючи на протязі зими у Вільні, де буде розташовано мою штаб-квартиру, займатимуся організацією Литви, яка прагне скинути з себе російське ярмо⁵⁷.

Неважко зауважити, що в цих словах конкретизовано стратегічний план війни, подібний до сформульованого раніше в меморандумі М. Сокольницького “Швидкий погляд на сили, якими Росія може послужитися під час кампанії, та шок, якого вона може зазнати”. Відмінність між ними полягала в тому, що Наполеон відмовився від поділу своєї армії на три оперативні групи. Але навіть незадовго до того, як французький полководець вирішив зосередити свої сили лише на одному, центральному напрямку, він не виключав можливості, що частина його військ наступатиме на Київ з території Варшавського герцогства і діятиме саме таким чином, яким йому рекомендував М. Сокольницький.

В архівних фондах Історичної служби Міністерства оборони Франції збереглися свідчення про те, що за два роки до війни Генеральне депо намагалося докладно дослідити тракт від Устилуга до Києва – як один з потенційних шляхів просування французьких військ углиб Росії. У 1810 р. лейтенантові гренадерів Анрі Блешану було доручено описати верхню течію прикордонної ріки Західний Буг, починаючи від її витоків у Галичині (поблизу міст Золочів, Буськ і місця впадіння Полтви). Особливу увагу французький офіцер звернув на такі населені пункти Західної Волині, як Володимир і Устилуг, відзначив, що російський кордон охороняють до двох тисяч козаків, а Устилугський монастир назвав “надзвичайно придатним для укріплення” (*Uscilug est très susceptible d’être fortifier*). Найбільше ж розвідника зацікавив тракт, який “провадить вглиб

⁵⁶ Pradt, abbé de. Histoire de l’ambassade dans le Grand Duché de Varsovie en 1812 / 5-ième édition. Paris, 1815. P. 153.

⁵⁷ Metternich, comte de. Mémoires, documents et écrits divers. Paris, 1880. T. I. P. 122.

Волині й далі, до України” (*la route ordinaire pour aller en Wolhynie et en Ukraine*)⁵⁸. У 1811 р. польський генерал В. І. Красінський здійснив подорож цим трактом і з погляду військово-стратегічного значення охарактеризував його особливості (рельєф, ріки й броди через них, лісисті, заболочені та піщані ділянки), а також населені пункти, які розміщувались вздовж нього⁵⁹. Нагадаємо, що в грудні того ж року докладний опис шляху з Устилугу до Києва подав М. Сокольницький.

Не менш наочні докази готовності французького командування вести наступальні дії в південно-західній частині Російської імперії містять матеріали в Архіві Міністерства закордонних справ Франції, серед яких найбільш цікавою є велика аналітична записка під назвою “Про військове значення передніх країв Росії з боку Заходу” (*De l'importance militaire des pays antérieurs de la Russie du coté de l'Ouest*). Її анонімний автор (правдоподібно, один зі співробітників статистичного відділу Міністерства) вважав, що французька армія мусить наступати трьома шляхами – північним (Прибалтикою), центральним (Білорусією) і південним (Україною). Головною метою південного крила французької армії стало б захоплення Києва, після чого слід було “спуститися поміж Бугом і Дніпром та захопити найважливіші порти поміж гирлами Дніпра й Дністра, збереження яких є необхідністю для Росії; це саме звідсіля майже винятково ведеться чорноморська торгівля, яка живить скарбницю корони”⁶⁰. Опанування Севастополя, Миколаєва і Херсона автор згаданої записки розглядав як відчутний удар по військовій могутності Росії, оскільки саме в цих портах зосереджено головні сили її чорноморського флоту⁶¹.

Наприкінці 1811 р. інтерес французьких уряду і командування до південно-західних країн Російської імперії зріс настільки, що рапорти стосовно військових приготувань, здійснюваних тут росіянами, у Париж надсилали як найбільш цінну інформацію – негайно й окремими кур’єрами (натомість донесення щодо Литви тоді відправляли разом зі звичайним військовим листуванням)⁶². Подані в цих не надто регулярних і докладних рапортах відомості, очевидно, не відповідали інформаційним потребам Наполеона, котрий все ще намагався визначитися щодо напрямків походу в Росію. Відтак 20 грудня

⁵⁸ SHD, DAT, MR, M 1, carton 1486/2 [Reconnaissance sur la rive gauche de Bug [...], par M. H. Bleschamp, lieutenant de grenadiers].

⁵⁹ Ibid. Carton 1486/1 [Routes en Pologne. Notes de Krasinski, le 22 décembre 1811].

⁶⁰ “L’armée du sud descend entre le Bog et le Dnieper et s’empare des ports les plus importants entre les embouchures du Dnieper et du Dniester et dont la conservation est si nécessaire pour la Russie; c’est par là que se fait presque uniquement le commerce de la mer Noire, commerce qui alimente le trésor de la Couronne” (AMAE, MDD, Russie, vol. 32, f. 244).

⁶¹ Ibid. F. 244–245.

⁶² Отечественная война 1812 года. Санкт-Петербург, 1903. Отдель II: Бумаги, отбитыя у противника. Т. I: Исходящая переписка маршала Даву (съ 14 октября по 31 декабря 1811 г.) / Издание Военно-ученого Архива Главного штаба; редакция В. И. Харкевича. С. 147. № 244 [Davout à Sa Majesté l’Empereur, Hambourg, le 23 novembre].

1811 р. імператор наказав вислати резидентові у Варшаві Л. П. Е. Біньйону інструкцію щодо систематичного дослідження шляхів сполучення у західній частині Російської імперії, у тому числі й тих, що вели до Києва⁶³. За декілька днів Ю. Б. Марє конкретизував це завдання, зазначивши, що імператор особливо потребує статистичних даних щодо Поділля й Волині, включно з описами доріг, природних умов, населення, течії річок, ресурсів, транспортних засобів тощо⁶⁴. Дещо пізніше, у лютому 1812 р., міністр додатково доручив Л. П. Е. Біньйону “відшукати, по можливості, декілька праць стосовно провінцій Волинь і Поділля”⁶⁵.

Намагаючись відповідно до своїх сил і можливостей виконати перераховані вказівки та зібрати інформацію про всю європейську частину Російської імперії, французький резидент у Варшаві швидко зорієнтувався, що Париж особливо цікавлять “південні провінції Польщі”, відтак приділив їм особливу увагу. У лютому 1812 р. Л. П. Е. Біньйон повідомив Ю. Б. Марє, що йому вдалося отримати від інженера губернської управи в Житомирі російську карту Волині: “Вона має ту перевагу, що, крім іншого, на ній вказано масштаб, який дозволяє визначити відстань між головними містами, тобто виконати одне з завдань, передбачених інструкціями, які я отримав від Вашої Світлості”⁶⁶. Правдоподібно, згадана карта разом з інформацією, отриманою з інших джерел (у тому числі з меморандуму М. Сокольницького “Погляд на Волинь...”), прислужилася картографам французького Генерального штабу, які готували “велику карту” Російської імперії. На ній вони позначили, поруч з двома північнішими, шлях від Устилугу до Києва і вказали відстані між населеними пунктами, які розташовані на відстані денного переходу один від одного. Зрозуміло, що французьке командування, позначивши напрям можливого руху військ вглиб південно-західних районів Росії на топографічній карті, не відкидало ймовірність такого наступу принаймні на етапі підготовки до війни. А у квітні 1812 р. Л. П. Е. Біньйон навіть заповзязвся власноруч укласти картосхему шляхів Південно-Західного краю Російської імперії, що відповідала б актуальному стану речей⁶⁷. Його праця могла виявитися придатною для французького командування лише у випадку, коли б Наполеон зважився спрямувати один зі своїх корпусів на Київ.

⁶³ АМАЕ, СР, Pologne, vol. 328, f. 482 [lettre de S. A. M. le duc de Bassano à M. le baron de Bignon, le 31 décembre 1811].

⁶⁴ Ordres et apostilles de Napoléon (1799–1815) / Publication par A. Chuquet. Paris, 1911. T. II. P. 214–215. № 1810 [Note de Sa Majesté l’Empereur pour M. Bignon, le 2 janvier 1812].

⁶⁵ “Si vous pouvez trouver quelques ouvrages sur les provinces de Wolhynie et de Podolie [...]” (АМАЕ, СР, Pologne, vol. 329, f. 249 [lettre de S. A. M. le duc de Bassano à M. le baron de Bignon, le 10 février 1812]).

⁶⁶ “Elle a l’avantage de présenter en outre une échelle qui marque la distance des villes principales entre elles, ce qui est l’un des points recommandés par les instructions que Votre Excellence a bien voulu de me transmettre” (Ibid. F. 226 [lettre de M. le baron de Bignon à S. A. M. le duc de Bassano, le 14 février 1812]).

⁶⁷ “Je vais m’occuper maintenant des communications de la Volhynie et de l’Ukraine avec la Podolie” (Ibid. F. 489 [lettre de M. le baron de Bignon à S. A. M. le duc de Bassano, le 14 avril 1812]).

Чому Наполеон таки відмовився від наступу на Київ? Похід у далеку, маловідому країну лякав його, відтак у нічні часи роздумів, читаючи Вольтерову “Історію Карла XII”, імператор відчував вагання⁶⁸. Шлях через Україну, який обрав свого часу шведський король, був описаний Вольтером як такий, що не надав вагомих переваг у боротьбі з Росією. Тому, якщо в Наполеона до 1812 р. і була “думка пройти Україною, цією знаменитою дорогою Карла XII”⁶⁹ (а про це свідчать вищезгадані документи з французьких архівів), то, починаючи з лютого, він усе більше пов’язував свої плани стосовно південно-західних районів Російської імперії не з походом французького корпусу на Київ, а з ймовірністю наступальних дій Оттоманської Порти. На думку одного з найприкметніших дослідників воєнної кампанії 1812 року Філіппа Поля де Сегюра, якби Наполеонові вдалося до участі у війні з Росією залучити Туреччину, а також Швецію, то його шанси на перемогу б значно зросли. Будучи учасником походу “Великої армії”, Ф. П. де Сегюр згадував, що напередодні війни “навіть рядові вояки очікували на звістку про узгоджені походи великого візира на Київ та Бернадотта через Фінляндію”⁷⁰. Сам Наполеон від травня 1812 р., коли до Константинополя відбув його посол для особливих доручень генерал Жан Франсуа Андреоссі, був переконаний, що “старенька Туреччина, пов’язана союзом з ним, у ненависті до спільного ворога, затримає армію Кутузова і використає тисячі спагів проти козаків, у той час, коли він має намір увійти у Росію клином”⁷¹. Французький полководець жадав турецького наступу на Київ, бо тоді б він міг не розділяти свою армію на частини і спрямувати її відносно вузьким клином вглиб Російської імперії. План імператора полягав у тому, що стотисячна турецька армія, перейшовши Дунай, займе Поділля і попрямує на Київ, а в портових містах Північного Причорномор’я буде висаджено турецькі й французькі десанти. У разі успіху Наполеон обіцяв повернути Османській імперії всі втрачені нею на користь Росії володіння – Крим, чорноморське узбережжя, Дунайські князівства. Загалом цей проект відповідав пропозиціям, які були представлені імператорові ще в записці колишнього міністра закордонних справ Жана Батіста Шампаньї від 4 березня 1810 р. (у ній обґрунтовано доцільність розширення турецьких володінь навіть до Дніпра)⁷².

⁶⁸ Манфред А. З. Наполеон Бонапарт / 5-е изд. Сухуми, 1989. С. 567.

⁶⁹ Bortchak E. Napoléon et l’Ukraine // Revue des Études Napoléoniennes. Paris, 1922. Т. 2. Р. 31.

⁷⁰ Як зауважив Ф. П. де Сегюр, напередодні війни 1812 року військові розрахунки ворогуючих сторін набули такого гігантського масштабу, що “при опрацюванні плану кампанії більше не йшлося про те, щоб брати до уваги розташування якоїсь поодинокі провінції, гірського пасма чи течії ріки, бо володарі такого рангу, як Олександр і Наполеон, прагнучи забезпечити собі якнайвигодніші позиції, охоплювали загальним поглядом усю Європу” (*Ségur, comte de. Histoire de Napoléon et de la Grande Armée pendant l’année 1812 / 2-ième éd. Paris; Bruxelles, 1825. Т. I. Р. 25–26*).

⁷¹ Madelin L. Histoire du Consulat et de l’Empire / 2-ième éd. Paris, 1948. Т. XII: La catastrophe de Russie. Р. 88.

⁷² Абалихин Б. С. Отечественная война 1812 года на Юго-Западе России: Учебное пособие по спецкурсу. Волгоград, 1987. С. 6, 8–9; Бескровный Л. Г. Отечественная война 1812 года. Москва, 1962. С. 159.

Спроби домовитися з урядом Оттоманської Порти про укладення союзного договору тривали від лютого до серпня 1812 р., тобто до моменту підписання миру між Туреччиною і Росією. Лише тоді, коли переговори генерала Ж. Ф. Андреоссі завершилися невдачею, французький імператор (подібно як і в 1807 р.) відклав реалізацію “київського” плану.

Пояснити, чому дорозі через “історичну Литву” Наполеон надав перевагу перед південним і північним шляхами вглиб Російської імперії, не видається можливим також без врахування особливостей полководницького мистецтва французького імператора. Перемоги під час попередніх воєнних кампаній Наполеон здобув значною мірою завдяки вмінню зосереджувати свої війська на головному напрямку дій⁷³, але в 1812 р. шлях наступу імператорові не довелося обирати самому – його визначив противник, зосередивши свої головні сили за Німаном, у Литві (Першу західну армію під командуванням Михайла Богдановича Баркляя-де-Толлі напередодні війни було розташовано вздовж кордону Східної Пруссії, а Другу західну армію під командуванням Петра Івановича Багратіона – вздовж північно-східної ділянки кордону Варшавського герцогства). Відтак, Наполеонові стало очевидним, що доля війни вирішуватиметься на центральному напрямку, і з цього моменту його перестала цікавити можливість скерувати частину своїх військ на південь та північ. Якщо б французький полководець спробував оминати російське військо на флангах і повів свою армію або через Київ, або через Ригу (до Санкт-Петербурга), він міг втратити свободу маневру й опинитися під загрозою бути притиснутим до Чорного чи Балтійського морів (до того ж, прямуючи на Київ, французьким військам довелося би йти через вузький “прохід” між лісисто-болотяним Поліссям і австрійською Галичиною)⁷⁴.

Відмовившись від наступу через Волинь на Київ, французький імператор продовжував робити вигляд, що частину сил його “Великої армії” буде скеровано саме в цьому напрямку. 26 травня 1812 р. він видав кілька наказів, згідно з якими належало поширювати чутки про його намір атакувати Росію на півдні. У листах до свого брата, короля Вестфалії Жерома Бонапарта⁷⁵, командувача правого (південного) крила “Великої армії”, імператор наказував демонструвати пересування армійських підрозділів до ділянки російського кордону в Побужжі – нібито з метою об’єднатися зі союзними австрійськими військами і вдертися на Волинь: “Накажіть виготовити у Любліні сто тисяч порцій бісквіту і розпустіть чутки про Ваше прибуття туди зі ста тисячами вояків”. Справжній маршрут, за яким корпус мав рухатися на Брест-Литовський, Наполеон довірив

⁷³ Жилин П. А. Гибель наполеоновской армии в России / 2-е изд. Москва, 1974. С. 79.

⁷⁴ Thiers A. Histoire du Consulat et de l'Empire faisant suite à l'Histoire de la Révolution Française. Paris, 1856. Т. XIII. Р. 560–561.

⁷⁵ Mansuy A. Jérôme Napoléon et la Pologne en 1812. Paris, 1931. Р. 556; Борщак І. Наполеон і Україна. С. 102–103; Захарчук О. Східна дипломатія Наполеона Бонапарта і Україна // Україна дипломатична: Науковий щорічник. Київ, 2005. Вип. 6. С. 375.

лише рідному братові, і він мусив приховувати правду навіть від начальника свого штабу. У листі до Жерома від 1 червня імператор наказував розповсюдити поголоску про його прибуття до Варшави (насправді ж він прямував до Східної Пруссії), а також попередити коменданта прикордонної фортеці Замостя про необхідність приготуватися до прибуття значного військового корпусу⁷⁶.

Остаточо дезорієнтувати противника мусили дії союзних австрійських військ. Того ж 26 травня зі штаб-квартири французького імператора в Дрездені командувачу Першого австрійського корпусу в складі “Великої армії” К. Шварценбергу вислано кілька наказів⁷⁷. В одному з них йшлося про нагальну потребу якомога швидше (між 4 та 8 червня) розмістити корпус в околицях Львова (Лемберга), причому зробити це таємно – так, щоб росіяни не дізналися про його чисельність⁷⁸. В іншому наказі імператор зобов’язував К. Шварценберга “оголосити в Лембергу про прибуття ста тисяч чоловік, які мали б приєднатися до Вашого військового корпусу, щоб вступити у Волинь і створити сильну армію”. Для підтвердження цієї побрехеньки К. Шварценберг мусив віддати розпорядження про підготовку продовольства і спорядження на 100 тисяч вояків. Про справжню мету заходів йшлося наприкінці наказу: Наполеон хотів, “щоб про ці приготування стало відомо ворогові”⁷⁹. Окремим наказом К. Шварценбергу доручено “написати командувачеві в Трансільванії, щоб той поширив чутку про прибуття значної кількості військ, які мали б за мету відрізати російську армію в Молдавії”⁸⁰. Дезінформація противника продовжувалась і тоді, коли 5 червня Першому австрійському корпусові наказано прибути в Люблін і прикрити Варшаву від можливого наступу російських військ. Імператор доручив К. Шварценбергу, який насправді мусив підпорядковуватися командувачеві правого крила “Великої армії” королю Жерому, поширити чутки, що він “йде на з’єднання з французькими військами, щоб спільно вступити на Волинь”⁸¹.

⁷⁶ Листи опубліковано французьким архівістом Альбером дю Кассом, див.: *Mémoires pour servir à l’histoire de la campagne de 1812 en Russie, suivis des lettres de Napoléon au roi de Westphalie pendant la guerre de 1813* / Publication par A. du Casse. Paris, 1857. P. 51–53.

⁷⁷ Оригінали згаданих наказів зберігалися в особистому архіві князів Шварценбергів, що знаходився в їхньому маєтку Ворціку, і лише в 1884–1885 рр. їх було скопійовано співробітниками Військового архіву Австрії. Серед цих документів нами виявлено сім неопублікованих наказів Наполеона австрійському полководцю, що їх датовано 21 травня (1 наказ), 26 травня (5) та 5 червня (1) 1812 р.

⁷⁸ ÖS, Kriegsarchiv (далі – КА), Armee Feldakten 1812 (далі – АФА 1812), karton 1514, faszikel 5, № 2 [copie de la lettre de S. A. M. le prince de Neuchatel à S. A. M. le prince de Schwarzenberg, le 21 mai 1812].

⁷⁹ Ibid. № 3 [copie de la lettre de S. A. M. le prince de Neuchatel à S. A. M. le prince de Schwarzenberg, le 21 mai 1812].

⁸⁰ Ibid. № 5 [copie de la lettre de S. A. M. le prince de Neuchatel à S. A. M. le prince de Schwarzenberg, le 21 mai 1812].

⁸¹ Ibid. Faszikel 6, f. 5 [copie de la lettre de S. A. M. le prince de Neuchatel à S. A. M. le prince de Schwarzenberg, le 5 juin 1812].

Мета цих наказів є очевидною: як би Наполеону вдалося ввести в оману противника, то це б, напевно, затримало рух російських військ – передислокацію на північ Другої західної армії та пересування підкріплень, які могли надійти з Молдавської армії. Тоді б французький імператор отримав значну чисельну перевагу над головними силами російської армії, які було зосереджено в Литві (Першою західною армією), і завдав їм нищівної поразки.

Плани французького командування стосовно південно-західних земель Російської імперії на початку кампанії 1812 року

Стратегічні плани й тактичні розрахунки. Рішення Наполеона зосередити свої сили лише на одному, центральному напрямкові і тут просуватися вглиб Російської імперії ще не означало затвердження остаточного плану кампанії, відтак давало йому можливість певний час рахуватися з іншими варіантами. Розпочинаючи кампанію, імператор поза сумнівом ще не мав уяви про те, де доведеться її завершувати⁸². Просуваючись Литвою, Наполеон найкоротшим шляхом прямував до Москви, але будь-якого моменту, поки не перетнув стратегічної лінії Дніпро – Двіна, міг ще все змінити і спрямувати свої війська для захоплення Риги або Києва (наполеонівська армія на початку війни нагадувала парасольку, яку із згорнутого, немов концентрованого навколо видовженого стрижня становища щомиті можна було розгорнути й охопити нею широкий простір, розташований обабіч цього стрижня). У Вільні французький імператор, вочевидь прагнучи вразити уяву ворога грандіозністю своїх намірів, допитувався присланого для переговорів ад'ютанта російського царя Олександра Чернишова про те, який шлях на Москву є найкоротшим. Відповідь, яку він почув, була настільки ж дотепною, наскільки і зухвалою: “У Росії кажуть, що всі шляхи ведуть до цього вічного міста. Таким чином, можна обирати будь-який шлях; наприклад, Карл XII обрав той, що вів через Полтаву”⁸³. Такий несподіваний поворот розмови викликав психологічну непевність у самого Наполеона, котрий на мить перервав розмову і немов поринув у роздуми.

Судячи з наступних заяв французького полководця, ці роздуми – принаймні на певний час – утвердили його в намірі слідувати стратегічному планові, сформульованому ним у зверненні до вояків власної армії 22 червня. Тоді Наполеон назвав кампанію проти Росії “польською”, немов вказавши на те, що вестиме її лише на території колишньої Речі Посполитої. Через місяць після

⁸² Можна погодитися з думкою російського історика Володимира Земцова, що ані в момент переходу “Великої армії” через Німан, ані напередодні захоплення Смоленська Наполеон ще не вирішив “який план буде обрано у підсумку – чи залишиться армія в Смоленську і Мінську, про що Наполеон говорив Меттерніху (у травні 1812 р. в Дрездені), чи піде він далі, до Москви, що було найбільш вірогідним, або до Санкт-Петербургу” (Земцов В. Н. Битва при Москве-реке. Армия Наполеона в Бородинском сражении. Москва, 2001. С. 13, 21).

⁸³ Madelin L. Histoire du Consulat et de l'Empire. T. XII. P. 125.

появи цього звернення, коли французькі війська досягнули Західної Двіни та Дніпра, імператор під час військової наради заявив, що на цьому “першу російську кампанію завершено”:

Згорнемо наші крила тут, де дві великі ріки окреслюють нашу позицію; спорудимо оборонний вал вздовж цієї лінії; щоб наш вогонь досягав повсюди, створимо немов каре та скеруємо жерла гармат назовні; щоб всередині формувалися табори і склади. 1813 року ми будемо у Москві, 1814 року – у Петербурзі. Російська війна є трьохрічною війною⁸⁴.

Князь Є. Сангушко, котрий перебував тоді в імператорській ставці у Вітебську і став свідком тієї ж військової наради, виклав слова Наполеона в дещо відмінній, але подібній за змістом версії: “Війну 1812 року закінчено, а справу довершить війна 1813 року”. При цьому полководець висловив бажання “залишитися тут, вивчити ситуацію, зосередитися, дати відпочити війську й організувати Польщу”⁸⁵. Відтак Наполеон викликав до себе інтенданта “Великої армії” і прилюдно звернувся до нього: “Подумайте, як нам жити тут, ми не повторимо безумства Карла XII”⁸⁶. Постійний кореспондент Наполеона, префект поліції Етьєн Дені Паск’є навів у своїх спогадах фрагмент листа імператора з Вітебська, в якому він висловив бажання надати відпочинок втомленим військам, укріпити позиції на Двіні та Дніпрі, організувати Польщу і перезимувати тут, щоб наступної весни провести нову кампанію зі свіжими силами та продиктувати мир на вигідних умовах⁸⁷.

Вищезгаданий план Наполеона не був голосливим і передбачав здійснення низки заходів, відтак актуалізував плани французького командування щодо південно-західних земель Російської імперії. З оперативного листування імператора видно, що в останній декаді липня він планував провести “гарну операцію” на Волині силами сімнадцятитисячного саксонського корпусу (дотепер він захищав Варшавське герцогство)⁸⁸. 22 липня імператор дав доручення Генеральному штабові повідомити командувачеві корпусу генералові Шарлю Луї Реньє, що “призначив його сили для вступу до Волині і що той може самостійно визначити зручний момент для того, щоб вступити до Волині”. Згідно з припущенням французького командування, “там присутні тільки дев’ятеро й п’ятнадцять дивізій супротивника, якими командує генерал Каменський (генерал від інфантерії Сергій Михайлович Каменський. – В. А.), і є дуже вірогідним, що супротивник намагається їх стягнути для підкріплення корпусу Багратіона та прикриття Москви”. Імператор вважав, що наступальній

⁸⁴ *Séguir, comte de. Histoire de Napoléon et de la Grande Armée...* T. I. P. 26.

⁸⁵ *Sanguszko E. Pamiętnik 1786–1815.* Kraków, 1876. S. 79.

⁸⁶ *Манфред А. З. Наполеон Бонапарт.* С. 596; *Валлотон А.* Александр I. Москва, 1991. С. 162.

⁸⁷ *Pasquier, chancelier. Histoire de mon temps. Mémoires 1767–1815.* Paris, 1893. T. II (1812–1814). P. 205.

⁸⁸ AN, AF IV, carton 1648, f. 268 [lettre de S. A. M. le duc de Bassano à S. E. M. le général comte de Reynier, le 24 juillet 1812].

операції на Волині “жодним чином не зможе перешкодити корпус Тормасова (генерал від кавалерії Олександр Петрович Тормасов, командуючий російською Третьою західною армією. – *В. А.*), який є лише збираниною з тринадцяти батальйонів рекрутів, котрим не до снаги втримати край”⁸⁹. На початку серпня Наполеон планував також скерувати на південь, через Мозир, розташований на правому крилі його армії “значний польський корпус” (під командуванням Ю. Понятовського), що мав допомогти захопити східну Волинь⁹⁰. Упродовж того ж місяця серед вояків російських підрозділів, які діяли на Правобережжі, ширилися чутки, що Наполеон доручив захоплення Києва Четвертому кінному корпусу під командуванням генерала Віктора Ніколя Лятур-Мобура⁹¹, а опанування Волині – польській дивізії під керівництвом генерала Г. Домбровського (мала просуватися через Бобруйськ)⁹².

Саме тоді в контексті розширення театру воєнних дій на південь у планах Наполеона промайнуло козацьке питання: рекомендуючи генералові Ш. Л. Реньє організувати повстання на Волині за допомогою присланих з Варшави комісарів, французький імператор висловив своє зацікавлення можливістю перетягнути на свій бік “польських козаків”⁹³. Такий інтерес видається особливо прикметним, бо в часи попередніх кампаній проти Росії Наполеон у жодний спосіб не намагався прихилити на свою сторону козацькі загони. Непрямим свідченням цього стали слова донського отамана Матвія Івановича Платова, котрий, прямуючи 1808 року до Дунайської армії через Волинь, конфіденційно визнав одному з місцевих шляхтичів: оскільки “французькій армії бракує лише козаків, він щиро здивований тим, що французи зовсім не шукають способів, щоб з’єднати собі симпатію його нації”⁹⁴. Правдоподібно, що увага до козаків,

⁸⁹ Campagne de Russie (1812). Opérations militaires (20 juillet – 31 juillet). Vitebsk / Par L. G. F[abry]. Paris, 1900. P. 73 [Napoléon à Berthier, le 22 juillet 1812].

⁹⁰ SHD, DAT, C 2, carton 129, cahier du 3 août 1812 [copie d’une lettre de Sa Majesté l’Empereur et Roi au prince de Wagram et de Neuchâtel, le 3 août 1812]. Оpubліковано в: Correspondance de Napoléon Ier. Paris, 1867. T. XXIV. P. 137–138. № 19038.

⁹¹ *Абалихин Б. С.* Отечественная война 1812 г. и украинское казачество // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. Київ, 1993. Вип. 2. С. 53.

⁹² AMAE, CP, Pologne, vol. 331, f. 512 [Bulletins militaires et notes particuliers, les 26–28 août, joints au dépêche de S. E. Mr. l’archevêque de Malines, le 30 août 1812].

⁹³ *Gue C.* Russie, 1812, les limites du système napoléonienne // Napoléon de l’histoire à la légende. Actes du colloque. Paris, 2002. P. 180.

⁹⁴ “Le général Platoff, grand capitaine des Cosaques, ayant passé par la Volhynie pour aller de s’entretenir avec un gentilhomme sincèrement attaché à la bonne cause de notre patrie. Après un long discours sur les événements de la dernière guerre, Platoff s’était expliqué dans des termes de confiance qu’il ne manque d’autre chose à l’armée française que des Cosaques, et qu’il s’est bien étonné que les Français ne cherchent point à se procurer la bienveillance de sa nation” (AN, AF IV, carton 1696/4, № 19, f. 1–2 [Aperçu de la situation politique de la Russie en général et des provinces polonaises réunies dans cet Empire en particulier, par M. Kollataj]). Думку про існування в Наполеона давнього інтересу до донського козацтва обстоює сучасний російський історик Володимир Безотосний (*Безотосный В. М.* Донской генералитет и атаман Платов в 1812 году. Малоизвестные и неизвестные факты на фоне знаменитых событий. Москва, 1999. С. 89) і в якості аргументу

проявлена Наполеоном під час його перебування у Вітебську, відображала тогочасні плани французького імператора стосовно південно-західних регіонів Російської імперії. Зацікавленість Наполеона, очевидно, спричинили рапорт про настрої колишніх козаків у “польській Україні”, укладений 8 серпня його небожем, командувачем П’ятого корпусу Еженом Богарне⁹⁵, і проект утворення “Наполеоніди”, держави українських козаків (його автором став той самий М. Сокольницький, котрий безперервно перебував при Генеральному штабі). Якими були наслідки зацікавлення українським козацтвом з боку імператора докладно невідомо: чи не єдину достовірну згадку про переговори Наполеона з представниками козаків подав у своїх спогадах голландський генерал “Великої армії” Антон Бодуен барон Дедем де Гельдер:

Імператор скликав нараду (у Вітебську. – В. А.), на якій обговорювалося питання про те, куди йти – на Петербург чи на Москву, чи таки зупинитися, організуватися в Польщі, облаштувати продовольчі магазини і, перш ніж йти далі, знищити російську армію, що поверталася з турецького кордону. Було зроблено спробу вступити у відносини з козаками, яким було подано надію на створення незалежної держави. Відповідь виявилася невизначеною, ухильною, навіть негативною. Козаки дали зрозуміти, що вони не бачили ніякої користі виходити з-під російського панування, щоб потрапити під владу Наполеона, від якого вони могли очікувати не стільки свободи, скільки деспотизму⁹⁶.

Адміністративні заходи: комісарство Т. Морського. Підтвердженням того, що ще в другій половині липня 1812 р. французьке керівництво планувало поширити воєнні дії на Волинь, Поділля й “Польську Україну” став інтерес імператора і міністра закордонних справ до пропозицій та діяльності графа Т. Морського. Роз’яснюючи в листі до Д. Ж. Ф. Прадта від 21 липня нагальну необхідність призначити “комісара-організатора” в згаданих провінціях, Ю. Б. Маре відзначав, що в імператорській ставці Т. Морський “засвідчив свої запал і світлі думки”. Тому Наполеон, прагнучи належним чином скористатися доброю поінформованістю та зв’язками графа в південних землях, які дотепер залишалися поза театром воєнних дій, вирішив доручити Т. Морському відповідальну місію у цих краях. Звертаючи увагу французького посла у Варшаві на те, що “Польську Україну”, Поділля і, передусім, Волинь (з огляду на її

наводить (за однією з ранніх розвідок Євгена Тарле) уривок з цитованого вище документу. Автор останнього В. Безотосному (як і Є. Тарле) “невідомий”, тоді як насправді ним був польський діяч Гуго Коллонтай. Розповідаючи у своєму повідомленні, що “мешканці Малоросії і козаки не терплять мешканців Великої Росії майже так само як ірландці – англійців” (*il est à observer encore que les habitants de la Petite Russie et les Cosaques ne se souffrent pas avec les habitants de la Grande Russie*), волинський поміщик Г. Коллонтай аж ніяк не міг мати на увазі донських козаків (позаяк про них мало що знав), а поза сумнівом писав про нащадків українських козаків.

⁹⁵ Campagne de Russie (1812). Opérations militaires (1er–10 août). Smolensk / Par G. Fabry. Paris, 1902. P. 432 [lettre du prince Eugène à Napoléon l’Empereur, le 8 août 1812].

⁹⁶ Из записок барона Дедема / Извлеч. В. В. Тимошук // Русская старина. Ежемесячное историческое издание. Санкт-Петербург, 1900. Т. СIII. Июль. С. 126.

близьке географічне положення) “рано чи пізно буде визволено” (!), міністр наголошував: такий розвиток подій мусить бути належно підготовлений, тож слід заздалегідь роздобути докладні відомості про становище і ресурси названих провінцій, створити центр координації польського патріотичного руху (для швидкого й ефективного поширення повстання), організувати тимчасову адміністрацію та збройні формування, налагодити збір продовольства, коней і фуражу для потреб французької армії, донести дух і законодавчі акти Генеральної конфедерації до місцевого населення⁹⁷. На думку історика Альфреда Огюста Ерну,

герцог Бассано розраховував, що цю дієву, палку, кровно зацікавлену у відродженні Польщі особу, якою був граф Морський, можна буде використати для провокування національного руху в той момент, коли, згідно початкового плану кампанії, польські та французькі війська мали увійти до Волині⁹⁸.

Отримуючи впродовж серпня численні рапорти й меморандуми від новопризначеного комісара, Ю. Б. Маре, незважаючи на ухвалене Наполеоном рішення наступати на Москву, не полишав планів опанувати південно-західні окраїни Росії. У вересні 1812 р., вочевидь отримавши звістку про зайняття Москви французькою армією, міністр наказав укласти інструкцію для комісара Волині, Поділля й Наддніпрянщини. Документ було підготовлено в його канцелярії у Вільні на основі надісланої графом інформації і подано, як видно з його змісту, на затвердження імператорові. Інструкція є ключовим джерелом для характеристики місії Т. Морського під час війни 1812 року, оскільки не лише засвідчує існування у французького керівництва певних проектів щодо південно-західних земель Російської імперії, але й дозволяє з’ясувати їх суть (водночас дослідження її змісту спростовує висновок польського історика Юліуша Вілляома про неістотне практичне значення проектів Т. Морського під час війни 1812 року⁹⁹).

Більшість положень “Інструкції для імперського комісара-організатора у провінціях Поділля, Волинь й Україна” більшою чи меншою мірою відображали зміст пропозицій щодо організації тут тимчасового управління, що їх було викладено Т. Морським у меморандумі від 22 червня та в наступних шести його поданнях (ця обставина вже сама по собі була доказом довіри з боку французького уряду до комісара і його бачення ситуації в названих регіонах). До таких положень належали передусім ті, що стосувалися: створення Тимчасової вищої ради; обрання місця її перебування; призначення на вищі адміністративні та військові посади поляків (у тому числі дивізійного генерала К. Князевича на посаду головнокомандувача імператорськими військами у трьох

⁹⁷ AMAE, CP, Pologne, vol. 331, f. 54–55 [Instruction de M. le duc de Bassano à S. E. Monseigneur l’archevêque de Malines, le 21 juillet 1812]. Текст інструкції опубліковано в: Instrukcje i depesze rezydentów francuskich w Warszawie 1807–1813 / Wydał M. Handelsman. Kraków, 1914. T. 2. S. 178–180. Nr 441.

⁹⁸ *Ernouf A. Maret, duc de Bassano*. Paris, 1878. P. 405.

⁹⁹ *Willlaume J. Misja polityczna Morskiego w r. 1812*. S. 71.

провінціях); доручення комісарові підготувати і подати імператорові для затвердження списки посадовців цивільної адміністрації краю; дипломатичних кроків французького уряду, що мали гарантувати комісарові підтримку з боку австрійських уряду та властей у Галичині; надання у розпорядження комісара штату військових порученців, агентів розвідки і секретарів; доручення комісарові сформувати в Галичині загін (з російських підданих) для вторгнення у Волинь і Поділля, а також завербувати агентів для збору розвідницької інформації в цих провінціях. Відповідно до пропозицій Т. Морського, його уряд отримав найменування “імперський комісар-організатор”, а землі південно-західного Правобережжя переходили під “високу протекцію” французького імператора, який ставав безпосереднім зверхником Тимчасової вищої ради й усієї адміністрації.

Згадані положення “Інструкції...” недвозначно підтверджують думку окремих мемуаристів і істориків: під час війни 1812 року Наполеон не планував проголошення незалежності Польщі, а тим більше – реституції її території в межах Речі Посполитої¹⁰⁰. Оскільки французький імператор побоювався викликати невдоволення союзних йому австрійського імператора і прусського короля, а також прагнув зберегти “свободу маневру” на випадок порозуміння з Росією, він ретельно уникав будь-яких відвертих заяв щодо відбудови Польської держави. Важливим доказом на користь цього припущення вважається створення французами окремої від Варшавського герцогства державної адміністрації в окупованій ними Литві¹⁰¹. Ще Ілько Борщак зауважив:

пильний дослідувач цієї доби польсько-французьких відносин, дослідувач наполеонівських мрій і планів взагалі, повинен констатувати, що Наполеон ставився до Польщі більш холодно і твердо, ніж його маршали й міністри, [...] тому не приєднав 1812 р. Литви до Польщі, і, всупереч очікуванням польських політиків, створив окремих литовський уряд.

Відтак історик вважав, що військово-політичні плани Наполеона щодо південно-східних земель колишньої Речі Посполитої (тобто Волині, Поділля й “польської України”) “мали на увазі Україну саму по собі, незалежно від Польщі”¹⁰².

Оцінюючи наміри Наполеона позбавленим ідеологічних імперативів поглядом, важко погодитися з твердженням І. Борщака про бажання французького імператора створити незалежну від Польщі Україну (достатньо пригадати фрагмент “Інструкції...”, в якому йшлося про необхідність урочистого

¹⁰⁰ Напередодні війни 1812 року відомий діяч польського патріотичного руху Міхал Огінський вважав: “навіть якщо б Наполеонові вдалося зайняти Волинь і Литву, він створив би там окремі герцогства, подібно до того, як він зробив це з польськими провінціями, які відібрав у Пруссії, назвавши їх Варшавським герцогством, але в жодному разі не Польським королівством” (*Oginski M. Mémoires sur la Pologne et les Polonais, depuis 1788 jusqu'à la fin de 1815. Paris, 1826. T. II. P. 343*).

¹⁰¹ Це питання докладно розглянуто сучасним литовським істориком Віргіліусом Пугачаускасом: *Pugačauskas V. Napoleono administracija Lietuvoje. Vilnius, 1998*.

¹⁰² *Борщак І. Польські плани супроти України за Наполеона // Нова Громада. Суспільно-політичний журнал / Під редакцією С. Вітика. Відень, 1923. Ч. 3–4. С. 50.*

приєднання мешканців Волині, Поділля та Київщини до Конфедерації Польського королівства, утвореної у Варшаві). Вочевидь, йшлося про організацію в “південних провінціях” колишньої Речі Посполитої польського державного утворення на засадах, аналогічних тим, що вже діяли в Литві. Недаремно в “Інструкції...” Т. Морському прямо було наказано встановити в підлеглих йому провінціях “однаковий і наблизений за формою та метою до того, що в Литві, адміністративний устрій”. Ймовірно, що після укладення миру Наполеон розраховував створити в Литві та на Волині, Поділлі й Київщині дві окремі сателітні держави на чолі з особисто відданими йому військовими діячами¹⁰³.

Подібною думки дотримувався у своїй праці “Наполеон і Литва” литовський історик Бронюс Дундуліс, вважаючи, що Наполеон розділив “польське питання” в просторовому вимірі на три частини. Перша з них охоплювала польські землі, які в 1807 і 1809 рр. увійшли до складу Варшавського герцогства. Другу частину склали етнічні литовські землі. Як відзначав литовський дослідник, 1812 року, попри наполегливі звернення діячів польського патріотичного руху, “Наполеон не лише не проголосив у Вільні відновлення Польського королівства, але й надав Литві окрему від Варшавського герцогства організацію”. Таким чином Литва була потрактована французьким імператором як союзна держава (рівна за статусом Варшавському герцогству), яка могла створити власний військовий контингент. Однак, уже цілком іншим було ставлення Наполеона до східної частини історичної Литви – Білорусії, де місцева шляхта по відношенню до французів проявила пасивність. У Вітебську імператор навіть сказав польському офіцерові Романові Солтику: “добре видно, що тут немає більше поляків, а цей край перестав бути польським”. Згідно з припущенням литовського історика, саме тоді Наполеон відмовився від думки про приєднання до Польщі білоруських земель і почав вважати їх свого роду “розмінною картою” в майбутніх мирних переговорах з російським царем. Третьою територіальною частиною “польського питання” для Наполеона стали землі, розташовані на південь від Полісся: Волинь і сусідні регіони, колишні володіння Речі Посполитої. Щодо політичного майбутнього цих земель імператор наразі ще нічого не вирішив, лише наказав спровокувати тут повстанський рух проти росіян. У разі відокремлення цих територій від Російської імперії, Наполеон міг би або створити Волинське герцогство (про що свідчить мапа, яку згодом захопили росіяни в імператорському обозі, про неї йтиметься далі), або приєднати ці краї до Польщі. Однак, підбурити до антиросійського виступу мешканців Волині, де нову адміністрацію створено на підконтрольній австрійському корпусу території, не вдалося, і цей край не надав французам жодної допомоги. Відтак Б. Дундуліс був переконаний, що у випадку евентуального замирення Росія зберегла б за собою як Білорусію, так і Волинь¹⁰⁴.

¹⁰³ [Brandt H.] Souvenirs d'un officier polonais... P. 263.

¹⁰⁴ Dundulis B. Napoléon et la Lituanie en 1812. Paris, 1940. P. 160–161, 164–165.

З такої точки зору найоптимальнішим відображенням політичних планів Наполеона слід вважати задум утворення трьох польських королівств, запропонований Роландром. Останній писав, що імператорові, зважаючи на благо самих поляків і географічні відмінності, вигідно “розділити, слідуючи вимогам обставин, Польщу на дві й, можливо, на три частини”, утворивши Великопольське, Литовське та Волинське королівства¹⁰⁵. Проект екс-чиновника, як вже зазначалося, не був результатом безпосереднього замовлення з боку французького уряду і ґрунтувався на вправному аналізі основоположних принципів політики останнього. Відтак автор зумів концептуалізувати ще досить нечіткі наміри Наполеона щодо розчленування Росії та відбудови Польщі значно вдаліше, аніж це могли зробити публіцисти, які працювали коштом урядових субсидій і популяризували в уяві європейців – у душі стереотипних уявлень – образ політики Франції¹⁰⁶. Тому меморандум Роландра міг вразити імператора не так геометричним проектом побудови загальноєвропейського порядку, як позірною відповідністю потаємним намірам Наполеона щодо форми й способу відновлення польської державності. Серед захоплених 16 листопада 1812 р. документів французького Генерального штабу російський генерал Олександр Ланжерон виявив мапу: на ній французький імператор власноручно накреслив межі майбутніх державних утворень, які планував створити замість західних провінцій Російської імперії. Назви й розташування цих держав разюче співпадають з відповідними відмітками на карті, доданій до меморандуму Роландра. Тому можна припустити, що це й була карта Роландра, а французький імператор лише позначив на ній кому віддати прорисовані аналітиком королівства: Литовське – маршалові Л. Н. Даву, Волинське – Ю. Понятовському¹⁰⁷. Таким чином, “Інструкція...” для Т. Морського могла бути укладена під враженням, яке справив на Ю. Б. Маре й Наполеона меморандум Роландра.

¹⁰⁵ “Nous nous proposons donc de diviser la Pologne en deux et peut-être en trois états, suivant que l'exigerons les circonstances” (ЛННБ, відділ рукописів, ф. 103, спр. 140 II, ч. 1, арк. 22).

¹⁰⁶ Це зауваження стосується, насамперед, праці таємного радника французького імператора графа Жана Габрієля де Монгаєра “Друга польська війна, або Роздуми про громадський мир на континенті та морську незалежність Європи”, яку було опубліковано під час війни 1812 року і якою часто послуговуються історики. У ній запропоновано закрити “східні та південні двері Європи” для Росії, відокремивши від неї “Литву, Курляндію та Лівонію на півночі, Волинь, Україну, Нову Сербію та Крим на півдні” для того, щоб приєднати їх до Польського королівства (*Montgaillard, comte de. Seconde guerre de Pologne ou considération sur la paix publique du continent et sur l'indépendance maritime de l'Europe. Paris, 1812. P. 139*). Досліджуючи цю працю, І. Борщак дійшов висновку: на її сторінках Ж. Г. де Монгаєр повторив думки Наполеона, який інспірував її написання (*Борщак І. Жан Монгаєр, пропагандист Наполеона, про “російське питання” (1805–1812) // Україна. Українознавство та французьке культурне життя. Париж, 1952. Зошит 8. С. 644*). Однак, якщо Наполеон і був натхненником цієї праці (доказів цього немає), то зробив це лише заради того, щоб приховати – за мереживом красивих фраз про відновлення спалюваної Росією історичної справедливості й гарантії безпеки Європи – свої істинні наміри, які базувалися на політичному принципі “поділяй і володарюй”. У книзі Ж. Г. де Монгаєра марно шукати справжні думки Наполеона, про них краще за все свідчать вчинки імператора та нечисленні завізовані ним документи.

¹⁰⁷ *Абалихин Б. С. Отечественная война 1812 года на Юго-Западе России... С. 8.*

Широкі повноваження, надані Т. Морському згідно з “Інструкцією...”, не означають, що довіра до нього французького уряду була безмежною. Комісара-організатора не лише зобов’язано звітувати про усі свої дії імператорові та подавати на його затвердження всі призначення серед вищої адміністрації провінцій, але й доводити до відома Наполеона про всі видані комісаром і головнокомандувачем звернення до населення, які жодною мірою не мали відступати від вказівок французького уряду. За діяльністю комісара-організатора мусили наглядати інші посадові особи. До їх числа, окрім рекомендованого самим Т. Морським генерала К. Князевича, Ю. Б. Марє включив князя Є. Сангушка (жодного разу не згаданого графом) і наголосив, що без згоди цих двох осіб будь-які рішення комісара щодо конфіскації маєтків, рекрутських наборів, контрибуцій не матимуть сили. 1 вересня в листі до фельдмаршала К. Шварценберга французький міністр закордонних справ відзначав: “У нас тут перебуває один волинянин, вправний і блискучий чоловік, який незабаром виїде до ставки Вашої Світлості. [...] Це князь Шарль (Кароль. – В. А.) Сангушко. Його кузен Есташ (Євстахій. – В. А.) знаходиться при імператорі, котрий ним надзвичайно задоволений”¹⁰⁸. Є. Сангушко, без сумніву, був “людиною” самого Наполеона: у вересні 1812 р. (саме в період укладення “Інструкції...”) йому, бригадному генералові Варшавського герцогства, без жодних вагомих заслуг надано звання офіцера французького Почесного легіону. Водночас імператор доручив Є. Сангушкові очолити спеціальну комісію, яка б організувала забезпечення французької армії харчами і засобами пересування, у тому числі – за рахунок Волині та австрійської Галичини¹⁰⁹. Вочевидь, призначаючи князя, Наполеон сподівався, що цьому волинському магнатові вдасться – завдяки своєму авторитетові й особистим зв’язкам – зібрати достатню кількість коней, худоби та зерна на Волині та в суміжних з нею регіонах.

Для управління краєм – його завоювання, якщо судити зі змісту цього документу, французький уряд розцінював як справу найближчого часу – “Інструкція...” фактично запроваджувала свого роду військово-цивільний тріумвірат. У ньому комісарові-організаторові відведено доволі обмежену роль: останній без згоди генералів не міг призначати посадовців тимчасової цивільної адміністрації та видавати звернення до населення (хоч їх мали публікувати від імені одного комісара-організатора), був позбавлений права будь-якого контролю над утриманням і використанням стратегічних об’єктів, якими розпоряджалися військові (передусім складів), не міг втручатися в діяльність військової комісії (що під наглядом генерала К. Князевича здійснювала б рекрутський набір) і мусив постійно перебувати при ставці головнокомандувача, “узгоджуючи свої

¹⁰⁸ “Nous avons ici un Wolhynien, bon et excellent homme, qui serait déjà rendu auprès de Votre Excellence. [...] C’est le prince Charles Sanguszko. Son cousin Eustache est auprès de l’Empereur qui en est extrêmement content” (ÖS, KA, AFA 1812, karton 1514, s. 337-c).

¹⁰⁹ En marge de la correspondance de Napoléon Ier. Pièces inédites concernant la Pologne / Publication par A. M. Skalkowski. Varsovie; Paris, 1911. P. 62–63.

дії зі станом військових операцій” (*les commandants en chefs des armées de S. M. aussi que les commandants particuliers des troupes agissantes pour conquérir, occuper et couvrir ces provinces, auront ordre de communiquer avec le commissaire impérial afin qu’il puisse régler ses opérations sur l’état de la guerre*). Зусилля комісара-організатора щодо забезпечення армії усім необхідним окреслювалися як такі, що “повинні крокувати в ногу” (*ces soins d’ordre administratif doivent marcher de front avec ceux relatifs à l’approvisionnement des armées de S. M.*) з діями військового командування: Т. Морський мав відповідати за стан шляхів та організувати обози для перевезення товарів, однак їхні маршрути й охорона залишалися в компетенції генералів К. Князевича і Є. Сангушка. Саме останній повинен був забезпечити “якнайшвидше доставляння товарів, що їх виробляють в краї (таких як горілка, коні, зерно), для потреб військ Його Величності у місця, які буде визначено” (*l’expédition aussi prompte que possible des productions du pays comme bleds, eaux de vie, chevaux et bétails pour les armées de S. M. aux points ou on aura besoin et qui seront désignées*).

Французьке керівництво прагнуло отримати точну інформацію про ресурси Волині, Поділля та Наддніпрянщини, тому наказувало Т. Морському якомога швидше укласти докладний статистичний опис провінцій, переданих під його управління. Чималу увагу (значно вагомішу, аніж у пропозиціях графа) в “Інструкції...” приділено створенню спеціального комітету, який займався би збором інформації про розміщення і дії підрозділів російської армії в сусідніх губерніях. Ці положення “Інструкції...” унаочнюють причини зацікавлення французьких урядовців Волинню, Поділлям і Наддніпрянщиною: ці українські регіони приваблювали, передусім, своїми природними ресурсами, які можна було негайно використати у війні проти Росії, а також розглядалися як плацдарм для подальшого наступу.

Рішення Наполеона про похід на Москву і відмова від планів опанувати південно-західні окраїни Росії. На погляд такого авторитетного дослідника історії Першої імперії, яким був Адольф Т’єр, озвучені Наполеоном у липні 1812 р. плани – зупинитися на “кордоні Європи й Азії”, розбудувати укріплення над Дніпром, захопити Ригу на лівому та Волинь і Поділля на правому флангах, стимулювати в цих регіонах антиросійське збройне повстання та створити в них підпорядковані французам адміністрацію й війська, забезпечивши таким чином зимові квартири “Великій армії” перед кампанією наступного року – були співзвучними думкам переважної частини його генералітету й урядовців¹¹⁰. До вищесказаного слід додати, що ці заяви відповідали також настроям паризького бомонду, передбаченням урядів союзних і ворожих щодо Франції держав, очікуванням діячів польського патріотичного руху і, нарешті, вояків “Великої армії”¹¹¹. Відтак усі вони висловили більш чи менш виразне

¹¹⁰ Thiers A. Histoire du Consulat et de l’Empire... Т. XIV. P. 170–171.

¹¹¹ 1812. La guerre de Russie. Notes et documents / Publication par A. Chuquet. Paris, 1912. P. 27. № 10.

здивування, коли дізналися про намір французького імператора не зупинятися на досягнутому, а йти далі вглиб Росії.

Однією з перших ознак того, що Наполеон прийняв рішення не розпорювати свої сили, а особисто вести їх слідом за відступаючою до Москви російською армією, став імператорський наказ начальникові Генерального штабу Л. А. Берт'є від 3 серпня 1812 р. У ньому йшлося про необхідність скерувати корпус під командуванням Ю. Понятовського в напрямку до Смоленська, натомість захист Варшавського герцогства і наступальну операцію на Волині доручити австрійському обсерваційному корпусові під командуванням К. Шварценберга¹¹². А. О. Ерну оцінив цей наказ як “одну з найбільш серйозних помилок, яку було зроблено Наполеоном не лише під час кампанії 1812 року, але й всього його правління”, оскільки таким рішенням імператор надзвичайно розчарував поляків і знеохотив їх до боротьби за його інтереси¹¹³. Учасник кампанії 1812 року Гайнріх фон Брандт у своїх мемуарах навів слова польського офіцера полковника Ключевича, сказані після оприлюднення згаданого наказу: “Я дуже боюся, щоб імператор, здійснюючи ті самі помилки, що й Карл XII, не зазнав тієї самої долі, яка спіткала останнього. Як можна прямувати до серця Росії, залишаючи позаду ще неорганізовану Польщу та спустошену Литву?”¹¹⁴. Після здобуття Смоленська (18 серпня) Наполеон взагалі довів до відчаю польських вояків своєї армії, коли брутально відкинув (*vous tous n'êtes bons qu'avec vos danseuses de Varsovie*) запропонований його увазі проект Ю. Понятовського і заборонив їм під страхом смертної кари вирушати на Київ¹¹⁵.

На початку серпня 1812 р. у Наполеона виник план використати для наступальних дій у південно-західних землях Російської імперії союзні австрійські війська. Радянські історики (Іван Звавич, Борис Абаліхін, Любомир Бескровний) стверджували, що французький імператор ще напередодні війни розглядав Волинь, Поділля і “Польську Україну” як розмінну карту в стосунках з Австрією, нібито пообіцявши під час переговорів про укладення австро-французького союзу передати ці землі Відню взамін за його активну допомогу у війні з Росією¹¹⁶. Насправді ж задум залучити Австрію до опанування українських володінь царя мусив бути пізнішого походження: принаймні в протоколах французько-австрійських перемовин, які збереглися в Архіві Міністерства закордонних справ Австрії, жодного разу не згадано подібних

¹¹² Correspondance de Napoléon Ier. T. XXIV. P. 137–138. № 19038 [lettre de Sa Majesté l'Empereur et Roi au prince de Wagram et de Neuchâtel, le 3 août 1812].

¹¹³ Ernouf A. Maret, duc de Bassano. P. 406.

¹¹⁴ [Brandt H.] Souvenirs d'un officier polonais... P. 246.

¹¹⁵ Ibid. P. 263.

¹¹⁶ Звавич И. С. Меттерних и Отечественная война 1812 года // Исторические записки. Москва, 1945. Т. 1. С. 104; Абаліхін Б. С. Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. Київ, 1962. С. 10; Бескровний Л. Г. Боевые действия русской армии и освобождение Германии в 1813 году // Поход русской армии против Наполеона в 1813 году и освобождение Германии. Сборник документов / Под ред. Л. Г. Бескровного. Москва, 1964. С. XV.

пропозицій. В укладеному 19 лютого проекті таємних статей союзного договору йшлося лише про те, що “в разі щасливого завершення війни Його Величність імператор французів зобов’язується забезпечити Його Величності імператорові Австрії відшкодування та компенсації за понесені ним жертви і витрати співпраці під час війни”¹¹⁷. Які конкретно “відшкодування та компенсації” мала на увазі австрійська сторона унаочнює затверджений імператором Францом І перелік об’єктів, які становили інтерес для Австрії: у ньому першою й єдиною позицією подано “турецькі князівства понад Дунаєм”, які були на той момент зайняті російськими військами. За дипломатичним висловом австрійського міністра закордонних справ К. В. Меттерніха, його уряд цілком задовольнила висловлена французьким імператором думка: “Дунай є внутрішньою рікою нашої (тобто Австрійської. – В. А.) імперії на протязі всієї її течії”¹¹⁸. Втім, правдоподібно, що в разі виступу на його боці Туреччини Наполеон не виключав можливості пообіцяти Стамбулу якусь частину російських володінь (наприклад, Поділля) – як компенсацію за втрачені на користь Австрії Волощину та Молдавію.

Перебуваючи в Смоленську, французький полководець ще вагався: це був останній пункт, де він міг кардинально змінити стратегічний план кампанії. Непогано поінформований про настрої, які панували в Генеральному штабі, інтендант Луї Гійом де Пюїбюск 19 серпня писав, що “розглядається питання про розширення військових дій у бік України”¹¹⁹. А учасник військових нарад в імператорській штаб-квартирі барон А. Б. Дедем де Гельдер занотував про той вирішальний момент кампанії 1812 року:

Діючи розважливо, слід було зупинитися у Смоленську, завадити Порті укласти мир і дати відпочити армії, якій вже після Вітебська бракувало припасів, і, лише здійснивши належним чином підготовку, спільно з Туреччиною через рік вступити до Росії та покинути з нею. Однак, все це суперечило характерові Наполеона, котрий не визнавав ані переговорів, ані вичікування. Всі поради, які колись давалися нами Туреччині та Швеції, було тепер зневажливо відкинуто, що вказувало на самовпевненість імператора й на некомпетентність його міністрів¹²⁰.

¹¹⁷ ÖS, HHStA, Diplomatiscbe Korrespondenz (далі – DK), Frankreich, karton 214, s. 87 [Projet des articles secrets du traité d’alliance, le 19 février 1812]; AMAE, CP, sous-série “Autriche”, vol. 391, f. 31 [Articles secrets di traité de l’alliance, janvier 1812]. Це зобов’язання включено – як восьму таємну статтю – до французько-австрійського договору від 14 березня 1812 р.: Recueil des traités et conventions conclus par l’Autriche avec les puissances étrangères depuis 1763 jusqu’à nos jours / Publication par L. Neumann. Leipzig, 1856. T. I. P. 360. № 207.

¹¹⁸ “1) Le premier objet d’acquisition pour nous, que vous a désigné l’Empereur, sont les principautés Turques sur le Danube. [...] L’Empereur des Français a parfaitement le raison en nomment le Danube notre eau. Ce fleuve, le seul débouché de notre Empire, nous offre des avantages incalculables” (ÖS, HHStA, DK, Frankreich, karton 216, s. 52–53 [lettre de S. E. M. le comte de Metternich à S. A. M. le prince de Schwarzenberg, le 24 janvier 1812]).

¹¹⁹ P[uiibusque, vicomte de]. Lettres sur la guerre de Russie en 1812. Paris, 1816. P. 42.

¹²⁰ Из записок барона Дедема // Французы в России. 1812 год по воспоминаниям современников-иностранцев / Сост. А. М. Васютинский, А. К. Дживелегов, С. П. Мельгунов. Москва, 1912. Ч. 2. С. 104.

Французький наполеонознавець Жан Тюлар так охарактеризував психологічний стан імператора в цей час: “Його як у лещатах тримала думка про необхідність чимнайшвидшої перемоги й ображене самолюбство. Стати на зимові квартири під Ригою чи Києвом – жалюгідна честь. Слід було вразити уяву сучасників”¹²¹. Амбітна думка про похід на Москву точила свідомість Наполеона принаймні від травня, коли він зізнався своєму генерал-ад’ютантові Луїсові де Нарбонн-Лара:

Жахливий по силі удар, завданий у серце імперії, у Велику Москву, блискавично з’єднає мені сліпу й апатичну масу населення. Я знаю Олександра; одного разу я вже завоював у нього авторитет, і це повториться знову. Слід захопити його уяву великим чином сміливості і могутності, тоді він сам прийде до мене. Якщо ж він не прийде, то буде знищений своїми ж людьми, як це сталося вже зі стількома іншими царями. В обох випадках Росію буде підкорено¹²².

Ще на початку липня, у Вільні імператор вже досить чітко визначив переваги походу вглиб Росії: “Якщо я візьму Київ – я візьму Росію за ноги; якщо я опаную Петербург – я візьму її за голову; зайнявши Москву, я вражу її в серце”¹²³. Відтак французький полководець ставив під сумнів доцільність зміни операційної лінії на Москву: саме відхилення від неї (і похід на Україну) він вважав однією з головних причин поразки Карла XII¹²⁴. Згодом наполеонівську стратегію визнав напрочуд логічною один з учасників походу “Великої армії” генерал Гаспар Гурго. Спростовуючи твердження Ф. П. де Сегюра про стратегічну помилку імператора (якої той припустився, не опанувавши Волинь і Поділля), він твердив: Наполеон, маючи перед собою величезну неприязельську армію, не міг собі дозволити розпорошувати сили на південь, де російські війська були зв’язані боями з турками і не становили загрози для французів¹²⁵.

Причину неослабного зацікавлення Наполеона походом на Москву слід шукати в рисах характеру цього полководця, темпераментного та нетерплячого корсиканця, котрий завдяки своїй стрімкості й силі натиску вмів блискавично переграти супротивника. Довгі, зтяжні кампанії, що виснажували війська і його нерви, були не до душі Наполеонові, він був майстром генеральної битви, яка вирішувала долю всієї війни. Вже перебуваючи у вигнанні на острові Святої Єлени, экс-імператор пригадував як перед початком кампанії 1812 року “вважав, що росіяни будуть обороняти Литву і сподівався виграти битву, якщо вони стануть на герць”¹²⁶. Після відносно легкого опанування Литви Наполеон, на переконання Ф. П. де Сегюра, не міг заспокоїтися: “Йому бракувало особистої

¹²¹ Тюлар Ж. Мюрат, или пробуждение Нации. Москва, 1993. С. 278.

¹²² Madelin L. Histoire du Consulat et de l’Empire. T. XII. P. 87.

¹²³ Kukiel M. Wojna 1812 roku. Kraków, 1937. T. 1. S. 200.

¹²⁴ Абалихин Б. С. Отечественная война 1812 года на Юго-Западе России... С. 7.

¹²⁵ Gourgaud, général de. Napoléon et la Grande Armée en Russie ou l’Examen critique de l’ouvrage de M. le comte Ph. de Ségur. Bruxelles, 1829. P. 8.

¹²⁶ Абалихин Б. С. Отечественная война 1812 года на Юго-Западе России... С. 11.

зустрічі з російським царем, немов йшлося про дуель з останнім”¹²⁷. Згодом, вже після програної ним кампанії 1812 року імператор визнав, що став жертвою власних непомірних амбіцій: “Я виїхав з Парижу з наміром довести війну тільки до кордонів Польщі. Обставини мене захопили”¹²⁸.

Від самого кордону французький імператор переслідував головні сили російської армії, які відступали до Дніпра й уникали великих боїв. Таким чином російське командування, дотримуючись такої тактики (її згодом, за аналогією з описаним Геродотом походом перського царя Дарія проти кочових племен Північного Причорномор’я, сам Наполеон назвав “скіфською”), нав’язало ворогові власний стратегічний план і змусило “Велику армію” йти вглиб Російської імперії через розорені території¹²⁹. Прагнучи будь-що наздогнати ворога і завдати йому вирішальної поразки, французький полководець дедалі віддалявся від місць, де міг забезпечувати належне постачання та підтримувати сили своєї армії. Втім, Наполеон припускав, що росіяни (немов ті скіфи, котрим довелося стати до бою з персами – після того, як загарбники почали розоряти кургани їхніх царів) муситимуть битися, якщо під загрозою опиниться їх “священне” місто – “Велика Москва”, “Свята Москва”¹³⁰.

Рішення відмовитися від зупинки і розгортання військ вздовж лінії Західна Двіна – Дніпро Наполеон ухвалив у Смоленську лише після тривалого обмірковування всіх аргументів “за” і “проти”. Це рішення зовсім не було гарячковим, навпаки – стало результатом політичного й військового розрахунку. Учасник кампанії 1812 року на російському боці і в майбутньому відомий теоретик військової стратегії Карл фон Клаузевіц вважав: обрання Наполеоном – з-поміж двох можливих – саме *московського варіанта* дій слід вважати не помилковим, а єдино вірним, адже план війни у дві кампанії мав настільки серйозні вади, що його реалізація очевидно допровадила б до поразки “Великої армії”¹³¹. Надзвичайна розтягненість оборонної лінії французів, проблеми розміщення та забезпечення армії в умовах зими, сумнівний розрахунок на формування значних польських підрозділів, зміцнення російської армії та її перехід до тактики раптових нападів і рейдів, для яких вкриті кригою впродовж майже шести місяців Дніпро й Західна Двіна не становили б суттєвого природного бар’єру, вимушене перебування самого Наполеона вдалині від Франції та небезпечного фронту в Іспанії – от аргументи проти так званого *польського варіанта* дій, які, незалежно від міркувань К. фон Клаузевіца, навів також Д. Ж. Ф. Прадт¹³².

¹²⁷ *Séguir, comte de. Histoire de Napoléon et de la Grande Armée...* Т. I. P. 220.

¹²⁸ *Kukiel M. Wojna 1812 roku.* S. 201.

¹²⁹ *Ganière P. Les origines de la campagne de Russie // Revue du souvenir Napoléon.* Paris, 1987. № 352. P. 20.

¹³⁰ *Попов А. И. “Великая армия” в России. Погоня за миражом.* Самара, 2002. С. 53–60.

¹³¹ *Клаузевиц К. 1812 год / 2-е изд.* Москва, 1937. С. 183–185.

¹³² *Pradt, abbé de. Histoire de l’ambassade...* P. 156.

Таким чином, саме в Смоленську французький імператор остаточно знехтував проектами розширення воєнних дій на південно-західні регіони Російської імперії. Оцінюючи план Наполеона, К. В. Меттерніх під час розмови з французьким послом у Відні зауважив: “операція на Москву поглинула собою всю кампанію, і саме заради успіху цієї операції й тієї великої мети, до якої вона мала допровадити, було принесено в жертву всю війну, що негайно відчули на собі решта операцій”¹³³. Наприкінці вересня 1812 р., коли ще важко було передбачити майбутню катастрофу “Великої армії”, австрійський фельдмаршал Антон Майер фон Гельденсфельд заявив французькому резидентові у Львові Жозефу Вікторові д’Обернону: “Мій друже, я не беруся оцінювати великі військові й загальні таланти вашого імператора, але скажу вам відверто, що не таким чином треба було вести війну в Росії; більше того, скажу, що ваш імператор рано чи пізно ще заплатить надто дорогу ціну за цю швидкість перемог на шляху до своєї слави”¹³⁴.

24 серпня 1812 р. імператор французів вирушив зі Смоленська на чолі вже значно поріділої “Великої армії” в напрямку до Москви. 7 вересня, в день знаменитої та кровопролитної битви під Москвою (як французи називають Бородинську баталію), у Парижі співробітник Генерального депо Військового міністерства капітан Луї Ніколя Леклерк підготував огляд декількох творів, у яких критично оцінювались плани підкорення Росії. У своєму рапорті (Наполеон отримав його вже в Москві) капітан застерігав імператора від повторення помилки Карла XII, котрий необачно просунувся вглиб Російської імперії, і на доказ цього подав уривок з виданої на початку 1812 р. брошури гессенського автора Гасселя:

Але хоч би яким був результат цієї боротьби, Росія може не турбуватися, навіть тоді, коли Наполеон спробує після найбажанішої перемоги проникнути зі своєю армією вглиб Імперії. Його армію буде знищено, як це сталося з армією Карла XII під Полтавою, або змушено до швидкого відступу внаслідок відсутності засобів для існування. На даний час тільки одній Росії до снаги провадити війну на власній території¹³⁵.

¹³³ “L’opération sur Moscou a néanmoins absorbée toute la campagne. C’est à sa réussite, c’est au grand but qu’elle devait amener, qu’a été sacrifiée la guerre. Le reste des opérations s’en est ressenti” (АМАЕ, СР, Autriche, vol. 393, f. 341 [dépêche de S. E. M. le comte Otto à S. A. M. le duc de Bassano, le 18 novembre 1812]).

¹³⁴ Цитуємо за: *Angeli M. E., von. Feldzug 1812. Die Theilnahme des K. K. österreichischen Auxiliarkorps unter dem Kommando des Generals der Kavallerie Fürsten Karl zu Schwarzenberg im Feldzug Napoleon I. gegen Russland // Mittheilungen des K. K. Kriegs-Archivs. Wien, 1884. S. 56.*

¹³⁵ “Mais quelle que soit l’issue de cette lutte, la Russie n’en éprouvera aucune attente, quand même Napoléon tenterait, après la victoire la plus désirée, de faire pénétrer son armée dans l’intérieur de l’Empire. Elle serait anéantie comme celle de Charles XII le fut à Poltava, ou forcée à une prompte retraite par le défaut de subsistances. En ce moment encore la Russie peut seule faire la guerre en Russie” (АМАЕ, МДД, Russie, vol. 26, f. 169 [Des rapports politiques de la Russie, par M. Le Clerc, joint au rapport du comte d’Hauterive à S. A. M. le duc de Bassano, le 10 septembre]. Переказ змісту цього документа подано в: *Tulard J. Napoléon ou le mythe du Sauveur / 2-ième édition. Paris, 1993. P. 390.*

**THE PROJECTS OF THE FRENCH COMMAND CONCERNING
THE SOUTH-WESTERN LANDS OF THE RUSSIAN EMPIRE DURING
THE PREPARATORY AND ATTACK STAGES
OF THE 1812 MILITARY CAMPAIGN**

Vadym ADADUROV
The Ukrainian Catholic University,
the Department of World History of the New and Modern Times
17 Ilariona Sventsitskoho str., Lviv 79011, Ukraine

Before and during the 1812 campaign the emperor Napoleon and French government considered a series of projects on the possible ways for carrying out a military operation in the South-Western part of Russian Empire and further political reorganizing of these lands. Mainly, the members of Polish patriotic movement were the initiators of these projects; they tried to engage the French government with the idea of re-establishing the Polish-Lithuanian Commonwealth within its “historical borders”. The most elaborate project came from General M. Sokolnicki, who suggested a military expedition to Kyiv and organizing a rebellion in the Right-bank Ukraine. Further, M. Sokolnicki advocated for a political restructuring of the Eastern Europe, namely for the formation of several federative principalities on the territory between the restored Polish state and Russia. To some extent these and other suggestions influenced the strategic plans and tactic expectations of Napoleon. However, the French Emperor rejected the expansion of military action over the South-Western regions of Russia.

Key words: Napoleon, French government, 1812 French-Russian campaign, South-Western regions of Russian Empire, the projects of restructuring of the Eastern Europe, the restoration of Polish state, formation of the Ukrainian Cossacks State.

**ПРОЕКТЫ ФРАНЦУЗСКОГО КОМАНДОВАНИЯ
ОТНОСИТЕЛЬНО ЮГО-ЗАПАДНЫХ РЕГИОНОВ
РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ НА ПОДГОТОВИТЕЛЬНОМ И
НАСТУПАТЕЛЬНОМ ЭТАПАХ ВОЕННОЙ КАМПАНИИ 1812 ГОДА**

Вадим АДАДУРОВ
Украинский Католический университет,
кафедра мировой истории нового и новейшего времени
ул. Иллариона Свенцицкого 17, Львов 79011, Украина

Накануне и во время кампании 1812 года вниманию императора Наполеона и французского правительства был предложен ряд проектов по проведению военных операций в юго-западной части Российской империи и дальнейшей политической реорганизации этих земель. Авторами этих проектов были преимущественно деятели польского патриотического движения, которые пытались заинтересовать французское правительство идеей восстановления Речи Посполитой в ее “исторических границах”.

ПРОЕКТЫ ФРАНЦУЗЬКОГО КОМАНДУВАННЯ

Наиболее разработанным оказался проект генерала М. Сокольницкого, который предлагал осуществить военную экспедицию на Киев и организовать восстание на Правобережье. В дальнейшем план М. Сокольницкого предусматривал политическую реструктуризацию Восточной Европы: создание между восстановленным Польским государством и Россией ряда федеративных княжеств. Эти и другие предложения имели определенное влияние на стратегические планы и тактические расчеты Наполеона, однако в итоге французский император отказался от расширения театра военных действий на юго-западные регионы России.

Ключевые слова: Наполеон, французское правительство, французо-русская кампания 1812 года, юго-западные регионы Российской империи, проекты реорганизации Восточной Европы, восстановление Польского государства, создание государства украинских казаков.

Стаття надійшла до редколегії 19.03.2007

Прийнята до друку 21.08.2010

